

Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról

Bevezetés

Az utóbbi időben ismét megszorodni látszanak a második világháború alatti munkaszolgálatokkal kapcsolatos közéleti megnyilvánulások. Ezeket többnyire a holokauszt valamelyik megemlékezési napján fellángoló indulatok, esetleg egy polemikus kiállítás vagy – kisebb részben – frissen publikált szakmunkák generálják. Számos esetben mindez a történetírást is érinti.

Körükből egyetlen esetet emelek most ki. A közelmúltban Ungváry Krisztián történész és Csapody Tamás jogász-szociológus „csapott össze” Ungvárynak a Nyílt Társadalom Archívum (OSA) Centrális Galériájában megnyílt Don-kanyar időszak kiállítás megnyitóján elmondott beszéde kapcsán.¹ Ungváry nem állított mást a Don-kanyarbeli második magyar hadsereg munkaszolgálatosaira fókuszálva, egyúttal a kérdést mégis tágabb perspektívában értelmezve, mint hogy a második világháborús munkaszolgálat – a történetírást korábban jellemző és ma is szívós gyökerekkel bíró állítással ellentétben – valójában nem volt „mozgó vesztőhely”. Annak dacára sem, hogy a Donnál részt vevő 43 000, jórészt zsidó (vagy a hatályos törvényeknek megfelelően annak minősített keresztény) személy mintegy 50%-os veszteségi aránnyal élte túl a csatát és a visszamenekülést (a honvédek 25%-os veszteségével szemben).² A háború egészét vizsgálva viszont megállapította, hogy a „muszosok” lényegesen nagyobb arányban éltek túl a háborút, mint a hagyományos alakulatokban harcoló sorkatona társaik.³ Csapody, a bori munkaszolgálat kiváló ismerője – reagálva a történész szavaira – ezzel szemben leszögezte, hogy Ungváry állítása téves, mert nem számítja bele a honvédkeret „saját hatáskörében” elkövetett tömeggyilkosságait,⁴ valamint a gyilkosságoknak eladdig a katonák közötti ismeretlen, példátlan formáit sem. (Közöttük a dorosicsi sortüzet, melynek során magyar honvédek a visszavonulás során 1943 tavaszán több száz muszosra rágyújtották a pajtát, a menekülőket pedig lelőtték.) Megjegyzi, hogy pl. a 6000 fős magyar bori kontingens háromnegyede is az éhezés, a gyógyszerhiány, a verések és kivégzések miatt pusztult el.⁵ Végkövetkeztetése ennek alapján: a második világháborús munkaszolgálatra „a doni munkaszolgálatostól, Sallai Elemértől származó megnevezést nem csak igaznak, de pontosnak és találónak is tartom”.⁶ Nem célom, hogy a továbbiakban tájékoztatást nyújtsak arról, hogy a honi történettudományban a munkaszolgálat kérdését milyen viták övezték és szegélyezik ma is. A fenti példa talán világossá teszi, hogy a szakmában, a témában járatos kutatók között gyökeres ellentétek feszülnek. Nagyjából ez a dichotómia figyelhető meg például Szakály Sándor és Karsai László értelmezéseiben is. Ennek nyomán nem oktan feltételezés, hogy a mai közvéleményben minden bizonnyal – ha egyáltalán – még zavarosabb kép jelenik meg a témát illetően, ha egy tudósítást, interjút, cikket olvas vagy lát.

Mi volt tehát a háborús munkaszolgálat?

Ahhoz, hogy a kérdéses intézmény mibenlétét közelebbről megvizsgáljuk, röviden érdemes visszanyúlnunk azokhoz a fontosabb történeti interpretációkhoz, amelyek a témában napvilágot láttak. A következőkben három, a téma vizsgálatában jelentős életművet alkotó kutató (Karsai Elek, Randolph L. Braham, Szita Szabolcs) „szemüvegén” keresztül igyekszem láttatni a kutatástörténetet, úgy, hogy közben kiegészítem a bemutatandó adott mikroterületet érintő lényegesebb, mások általi megállapításokkal is.

A szocialista diktatúra sok sorstragédiát (Trianon, '56 stb.) elnyomott, tabusított.⁷ Így volt ez a második világhégest követően a németek és szlovákok erőszakos és embertelen kitelepítésével, és így esett a holokauszttal is. A munkaszolgálatot egyértelműen a zsidósághoz kötötte a hatalom: ez a Rákosi-időszakban azt jelentette, hogy – mint a szocialista társadalom egységét megbontani képes csoport által alkotott intézmény – sokáig még a vizsgálata is veszélyesnek minősült. Míg a koalíciós években a közvetlen élmények hatása alatt visszaemlékezések sora, valamint Vihar Béla és Lévai Jenő munkái megjelenhettek, 1948-tól fogva jobb volt nem szóba hozni, a szenvedéseket firtatni. Pláne nem írni róla. Még akkor sem (s ez jelzi akkori vélt veszélyességét), ha ezáltal az egységesen fasisztának ítélt Horthy- és Szálasi-rezsimeken lehetett (volna) nagyot ütni.⁸ Ez az andicsi hozzáállás lassacskán, a kádári konszolidációval kezdett oldódni. A munkaszolgálatról, pontosabban a második világháborús, zsidókat diszkrimináló munkásszázadokról írni elsőként az 1960-as évektől lehetett. Persze ekkor még nem akárkinek. A feladatot a kitűnő levéltáros és történész, Karsai Elek vállalta magára. Kétkötetes, 1962-ben, a Magyar Izraeliták Országos Képviselői Gondozásában megjelent – máig meghatározó – forráskiadásához terjedelmes bevezető tanulmányt mellékel. Karsai az MSZMP szakmán belüli „erős embere volt”, megbízható káder, nem mellesleg pedig maga is zsidó munkaszolgálatos túlélő, tehát tanú. A Horthy-korszak feltárásába illeszkedő projektben általánosságban megállapította, hogy a munkaszolgálat speciális magyar jelenség, amelynek célja az volt, hogy az 1938 májusa óta megjelenő zsidótörvényekkel másodrendű állampolgárokká süllyesztett embereket a háborús háttérországban vagy a fronton honvédelmi kiegészítő munkára vezényeljék, úgy, hogy megtiltsák a számukra fegyverviselést, és a hadsereget segítő munkaerőként alkalmazzák őket.⁹

Karsai téziseit komoly levéltári kutatásra, elsősorban a Hadtörténeti Levéltár és a Magyar Országos Levéltár fennmaradt, ám módfelett töredékes iratállományára, részben pedig visszaemlékezésekre alapította. A munkaszolgálat alapjait az 1939: II. (honvédelmi) törvényekre vezette vissza. Ennek 230. paragrafus (1–2. bekezdés) kimondta: *„A katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú, annak az évnek január hó 1. napjától, amelyben huszonnegyedik életévét betölti, annak az évnek december hó 31. napjáig terjedő idő alatt, amely évben huszonnegyedik életévét betölti, egy ízben három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető. Azok az ifjak, akik állítási kötelezettségüknek huszonnegyedik életévük betöltése után tesznek eleget, a közérdekű munkaszolgálatra a sorozásukat követő egy éven belül kötelezhetőek. [...] Közérdekű munkaszolgálatra, az állandóan az ország területén lakó azok az ifjak is kötelezhetőek, akiknek állampolgársága nem állapítható meg.”*¹⁰

Látható, hogy itt – az 1939. július 1-jével hatályba lépett, majd az 5070/1939. ME. sz. rendelettel szabályozott, a kezdeti, mintegy másfél esztendőben még nem kiforrott szisztémájú közérdekű munkaszolgálat esetében – nem volt szó zsidókról, lényegében a fegyverviselésre ténylegesen alkalmatlanokat sújtotta. Ez a helyzet azonban csakhamar megváltozott, és rajtuk kívül a Horthy-korban leginkább megbízhatatlanokként és az államrendre veszélyes elemekként veszélyesnek tekintett egyes nemzetiségeket (főként a románokat, de pl. a németeket nem) és a zsidókat akarták a fegyveres honvédelmi szolgálatból kivonni. A Románia ellen elrendelt mozgósítás után, 1940. július második felétől e közérdekű munkaszolgálatosok közé már olyan, 18 és 42 év közötti zsidókat soroztak be, akiket *„nemzethűség szempontjából megbízhatatlanoknak”* tartottak, különleges vagy politikai jelzővel illetve őket.¹¹ (Később a korhatárt 60 éves korig kiterjesztették.) Ezen diszkriminatív lépést követően mind nagyobb számban alakultak meg a katonai honvédség keretében, tisztek alárendeltségében fungáló munkaszolgálatos századok. Mellettük – ugyancsak a közérdekű munkaszolgálat részeként – tábori (vegyes) századokat is létrehozottak, amelyekbe az ugyanezen korosztályokból rekrutált, *„nemzethűség szempontjából megbízható”* zsidókat sorozták.

A zászlóaljok, századok, szakaszok honvédségi kisegítő munkáját az 1939. július 1-jén felállított Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport szervezte meg. Ennek vezetője a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) volt. A Csoport osztályokból állt (41–48. osztályok). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt a „*katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkásalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését*”.

1941 tavaszára rendeződött a munkásszázadok meglehetősen kaotikus rendszere. Így a megbízhatatlannak tartottakból nemzetiségi, illetve a származásuk alapján zsidónak minősülők számára létesített kisegítő (zsidó) munkásszázadok alakultak. A századokat számokkal látták el, s ezek alapján irányították mozgásukat. A zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozó folyamatot a három évvel korábbi honvédelmi törvényt novellaként módosító 1942: XIV. törvénycikk pecsételte meg, midőn kimondta: „*Zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. [...] A kisegítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztési rendfokozatuk volt, illetőleg karpaszományt viseltek; tartalékos tiszti kiképzésre nem jelentkezhetnek. A jelen bekezdés rendelkezéseit a szolgálat teljesítésének körén kívül is megfelelően alkalmazni kell.*”¹²

Karsai Elek ennek nyomán az innentől 1944 őszéig, a nyilas hatalomátvételig számított időperiódust lényegében egy egységként kezelte, s vizsgálata fókuszában a zsidó munkaszolgálatos zászlóaljok és századok álltak. Helyzetük, egy rövid periódust leszámítva (1942 szeptemberétől 1943 júniusáig, nagybacsoni Nagy Vilmos tárcavezetése idején), fokozottan, a zsidótörvényekkel párhuzamosan romlott, egyrészt a jogszabályi keretek egyre inkább kirekesztő jellege, másrészt a munkakörülmények és a bánásmód konstans eldurvulása miatt. Eklatáns példája ennek, hogy a munkaszolgálatosok számára 1940-től kötelezően viselt nemzetiszín karszalag, illetve a zöld kabáthajtóka-jelzés helyett 1941. augusztus 19-én elrendelték a sárga karszalag viselését, a kikeresztelkedettek pedig fehér karszalagot voltak kénytelenek hordani; 1942. március 17-étől nem viselhettek semmiféle katonai jelzést. 1940 novemberétől a muszosokat kezdték megfosztani az egyenruhától, eleinte lényegében az egyes századparancsnokok kedvétől függően, 1942 márciusától pedig már HM-rendelettel.¹³ Az egyre romló életfeltételek 1944-re már a hátszágban is embertelenek voltak. Sebők Lajos visszaemlékezésben megjegyzi, hogy 1944 nyarán „*behívónk kincstári felszerelést ígért számunkra. Ez természetesen, mint annyi más, hazugságnak bizonyult. Így sokan cipő nélkül teljesítették a kíméletlen magyar munkaszolgálatot.*”¹⁴ Karsai Elek kétségtelenül részletes és korrekt distinkciói az egységes elbeszélésmódot nem törlik meg.

Részletesen bemutatta, hogy a kisegítő (zsidó) munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmód a jogszabályi szigort követve a valóságban hogyan durvult el, hangsúlyt helyezve „*a keretlegények*” (a muszosokat felügyelő század- és zászlóaljparancsnokok, illetve honvéd beosztottjaik) tényleges kegyetlenkedéseire, közönyére. Nem célom e tanulmányban a munkaszolgálatosok belső életének bemutatása, ezért csak utalok rá, hogy Karsai megkülönbözteti az országhatáron belüli és az országhatáron túlra, hadművelési területre vezényelt több tucat század közti alapvető eltéréseket. Míg Magyarországon többnyire honvédségi kisegítő munkára használták őket (bányamunka, vasútjavítás, mezőgazdasági tevékenység), addig a fronton, 1941 ősztől a honvédséghez képest is rossz ellátás, megaláztatások sora és nem megfelelő életkörülmények vártak rájuk: honvéd feletteseik nemegyszer disznóólakban szállásolták el őket, vagy télen is a szabad ég alatt kellett éjszakázniuk.

A hadművelési területen robotoló muszosok közül leginkább a 2. magyar hadseregben résztvevők szenvedtek. Ők nappal a frontvonalban – mondván, inkább egy zsidó haljon

meg előbb, mint egy keresztény – rendszeresen aknát szedtek.¹⁵ Erre őket egyébként egy kormányrendelet kötelezte, amelyet még 1939 nyarán a HM keretén belül csoportfőnöki hatáskörrel létesített Közérdekű Munkák Országos Felügyelőjének (KMOF) igazgatása alatt hoztak meg. A KMOF zászlóajakra tagosította (1941-re már összesen 13 zászlóaljra), azokon belül pedig századokra tagolta a munkaszolgálatos egységeket. Az arányokra és a fokozódó igénybevételre jellemző, hogy míg 1942 szeptemberében 152 század (kb. 38 000 fővel) tartózkodott hadműveleti területen, 1944 októberére 520 század (kb. 110 000 fő) dolgozott elszórtan az ország megnagyobbodott területén.¹⁶ A pontos adatokkal azonban Karsai óta adós a történettudomány: igaz, hogy művében megkísérelte számba venni az egyes századok számát és mozgását, ennek dacára a fentiekben említett forráshiány miatt ez a feltérképezés hiányos maradt, következőleg nem is nyerhetünk róla koherens képet.

Szükséges hozzátenni, amit Karsai érintett csak, s majd a későbbi feltárás és a visszaemlékezők adatközlései nyomán lett világos: az 1944-es tömeges zsidódeportálások idején egy-egy musz-behívó (ún. SAS-behívó) ezek életét mentette meg az auschwitzi pusztulástól. Ez idő tájt ugyanis már akkora munkaerő-hiány állt be, hogy a HM 7200-as rendeletében a 18 és 30 év közötti férfiak ezreit még a gettókba címzett behívókkal igyekezett kivinni. . Más szóval, a munkaszolgálat ezekben a hetekben felnőtt férfiak tömegének jelentett túlélés lehetőséget.¹⁷ A behívók kézbesítését az Endlösungot irányító német Eichmann-kommandó és a vitéz Endre László vezette magyar együttműködők igyekeztek szabotálni. Sokszor úgy is, hogy a szabadságra hazatérőket vagy SAS-behívóval rendelkezőket utcai razziák során elfogták, és „hozácsapták” az auschwitzi transzportokhoz.

Mindezerős feszültséget okozott a hadsereggel, elsősorban a Horthy támogatását élvező Hennyey Gusztáv altábornaggyal, akit a munkaerőhiány enyhítésén túl humanitárius szándékok is vezéreltek.¹⁸

Karsai Elek kétkötetes munkája úttörő jelentőségűnek bizonyult, amennyiben a következő mintegy három évtizedben csupán minimális vonatkozásban módosították megállapításait, amelyek lényege bekerült a mainstream történeti tudatba és ma is uralja a Horthy-korral foglalkozó munkák derékhadát. Ezt követően Magyarországon komoly feltáró munkára az 1980-as évekig kellett várni: addig ugyanis ezt a kényes, többoldalú felelősséget feszegető témát a kádári kultúrpolitika jobbnak látta jegelni. Nem csoda tehát, ha a munkaszolgálat kérdéskörét külföldi tudós, történetesen az Amerikában élő, erdélyi zsidó származású, úgyszintén egykori munkaszolgálatos, Randolph L. Braham kezdte feszegetni. Braham nem történész, hanem politológus volt New Yorkban. Munkaszolgálatos tapasztalatai meghatározták érdeklődését, a releváns forrásokat viszont mélyebben nem ismerhette. Ismert és hasznosított viszont nem csekély szekunder forrást. Munkája 1977-ben érett kötetté, amelyben Karsai Elek nyomán 1939-től datálja a szisztéma felállítását, valódi működését viszont csak 1941 nyarától elemezte.¹⁹ A szerző összekapcsolta a munkaszolgálat fogalmának egészét (1939–1945) a zsidódeportálásokkal, mintegy párhuzamba állítva azokat. Így a munkaszolgálatot egyértelműen – és mint látni fogjuk, sokáig egyetlen hiteles narratívaként – a holokauszt részeként ábrázolta.²⁰ Néhány apróság, így nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter tárcavezetése alatti általános helyzet ideiglenes enyhülésének Karsaihoz képest is árnyaltabb ábrázolása, módosítja a képet. Lényeges differencia ugyanakkor, hogy Braham megkülönbözteti az 1939-es törvényi megalapozást az előzményektől. Utóbbi már 1919-re datálja, amikor is Horthy Miklós fővezér a megbízhatatlannak tartott szervezett munkásságot ki akarta zárni a hadseregből, s „*a nemzet szempontjából halaszthatatlanul fontos*” közmunkákat kellett végezniük. Bár ilyen alakulatok valóban felálltak, rövidesen leszerelték őket. Braham monumentális, kétkötetes, először 1981-ben publikált holokausztmonográfiájában, hangsúlyosan kezelve a kérdést, külön fejezetet szentelt a munkaszolgálat témájának, lényegében hasonló megközelítéssel. Sok pontatlanságot tartalmazó, először az USA-ban megjelent művében elsősorban a

politikatörténeti háttérrel vizsgálja, s csak marginálisan, nem kellő súllyal a munkaszolgálatos hétköznapok világát, a mindennapok összetett valóságát.²¹ Ez a köztörténet-centrikus hozzáállás egyébként történetírásunk egyéb szegmenseit is jellemzi, így Brahm angol nyelvű műve ilyen szempontból nem keltett feltűnést. Alapműve csakhamar magyarul is megjelent.²² Ez a politikatörténet-centrikus, posztpozitívista szemléletmód jellemzi további, a témában hasznos munkáit is.²³

A munkaszolgálat történetét kutató harmadik kiemelkedő történész Szita Szabolcs, aki ugyan átvette Karsai és Brahm érveit és megállapításait, számos vonatkozásban viszont meg is haladta azt. Szita és később mások is – jobbára (de nem mindig!) inkább 1941-től, tehát a kisegítő (zsidó) munkásszázadok rendszere kialakításának idejétől tárgyalta a muszosok történetét, a megelőző éveket mintegy előzménynek tekintve.²⁴ Szita az 1980-as évek legelejétől intenzíven kutatta az 1944-es nyugat-magyarországi munkaszolgálat és kényszermunkások történetét is. Számos könyve és tanulmánya koherens egységet alkot.²⁵ Alap kutatásainak köszönhetően az elmúlt 2-3 évtizedben lényegesen többet tudunk a szisztéma egyik térben is időben is jól elkülöníthető szakaszáról, az 1944-es Birodalmi Védőállás építésében részt vevő zsidó munkaszolgálatosok sorsáról, valamint a mai Ausztria területére (akkor Németország Ostmark tartománya) deportált üldözöttek munkájáról, szenvedéseiről, életkörülményeiről, a német hadigépezet fenntartásában betöltött szerepükről. Vitatja, illetve lényegesen árnyalja viszont a korábbi képet azáltal, hogy az 1944. október 15. utáni, nyilas korszakbeli munkaszolgálatot, az ún. erődítő kényszermunkát alapvetően megkülönbözteti munkáiban a korábbi munkafajtáktól, s azt bizonyítja be, hogy ennek egyetlen célja (lásd a német határon munkaszolgálatosok által ásott Birodalmi Védőállást – Südostwall) a náci hatalom minél további fenntartása volt. A korábbiaktól eltérően az itt dolgozók mozgó sánctáborokban dolgoztak, s a nyilas pártszolgálatosok és honvéd katonák által felügyelt mintegy 15–17 000 magyar munkaszolgálatos túlélési esélyei – a még a korábbinál is szegényesebb ellátás és az orvosi felszerelések teljes hiánya miatt – rendkívül kedvezőtlenek voltak. A rendkívüli hidegben végzett munkát túlélő munkaszolgálatosok ezreit 1945 első hónapjaiban átadták az SS-nek, s így a Birodalmi Védőállás építésében részt vettek (más, gyalogmenetben a határra hajtott zsidó állampolgárral együtt) náci koncentrációs táborokba kerültek.

Ha a kötelező jellegű magyar munkaszolgálat történetével foglalkozó írásokat szemügyre vesszük, alig esik szó arról (ha egyáltalán említésre kerül), hogy a férfiak mellett nők is részt vettek benne. A feltárás hiányát (ezúttal különösen) a mérhetetlen forrásszűkösség okozza, s valószínűnek látszik, hogy a női muszosok kétéves története örökre homályban marad. Pedig női munkaszolgálatosokat – a fokozott férfimunkaerő-kiesés pótlására – a hátszágban a HM 1943-tól alkalmazott (375 300/1943. XVIII. BM sz. rendelet). Igaz, honvédelmi munkakötelezettség címén már a 2620/1941. ME. sz. rendelet értelmében mezőgazdasági munkára igénybe lehetett venni a 14–70 éves korosztályból férfiakat és nőket is, de ez egyrészt nem a zsidóság ellen irányult, másrészt marginális maradt.²⁶ Elsőként Brahm, majd pedig a megállapításait saját élményeire (is) alapító Elek Mária írt a munkaszolgálatos nők sorsáról, amely jórészt üzemi munkát, romeltakarítást jelentett. Felettük a KMOF-en belül a női munkaszolgálat országos főfelügyelője diszponált (Sturm Dénes nyugállományú ezredes). A főfelügyelőiséget 1944-ben a HM 46. osztályaként a Honvédelmi Munkaszervezet kebelében véglegesítették Marton Dénes ezredes irányítása alatt.²⁷ A nyilas vezetők viszont komolyan számoltak a zsidó nők munkaerejének katonai célú kihasználásával. Igaz, erre vonatkozóan ellentmondó parancsokkal találkozunk. Október 26-án minden zsidónak minősülő 16–40 éves nőnek kötelezően be kellett vonulnia. November elején a varrni tudó 16–50 évesek felé megismételték a bevonulási felhívást, de nem sokkal később ismét a 16 és 40 év közötti zsidó nők számára írta elő a HM, hogy vonuljanak be „*honvédelemmel kapcsolatos munkaszolgálatra*”. A női munkaszolgálatosok sorsa ekkor a fent említett erődítő kényszermunkás férfiakéval kapcsolódott össze.²⁸

Végül, de nem utolsósorban említést érdemel a cigány munkásszázadok története is. A hazai romákat sem a háborús magyar kormányzat(ok), sem a német megszálló szervek generálisan nem üldözték. Ennek dacára 1944 tavaszától egyes vármegyék saját hatáskörben komplett családokat hurcoltak el és vittek kényszermunkára, amely tevékenység jobbára repülőter-építést vagy különféle mezőgazdasági munkákat jelentett. Mindezt sem korabeli jogszabályok, sem a történeti emlékezet nem nevezi munkaszolgálatnak. Júliustól fogva került a Honvédelmi Minisztériumban napirendre a kérdés. A tárcsa – amely a romákat nem kezelte nemzetiségként – augusztus 24-én rendelte el a cigány munkásszázadok felállítását: szeptember 20-ig félszáz századot (10–12 000 fő) irányoztak elő. A rendelet furcsasága volt, hogy nem definiálta a cigányság fogalmát. Még nagyobb problémát okozott, hogy a törvényhatóságok általánosságban csak kevés embert tudtak összeszedni, így csupán néhány század felállítására került sor, amelyeket a helyi katonai állomásparancsnokságok alá helyeztek. Civil ruhában dolgoztak, megkülönböztető jelzést viseltek. A több száz cigány munkaszolgálatos sorsáról keveset tudunk. Az utolsó rájuk való utalást a vasvári járás főszolgabírájának 1945. március 20-ai jelentésében találjuk. Szita Szabolcs bő tíz évvel ezelőtti megállapítása – annak dacára, hogy a rendszerváltozás óta a téma kutatásában historiográfiai előzmények nélkül komoly eredmények születtek²⁹ – sajnálatos módon ma is igaz: „A cigány munkaszolgálat története hiányzik a hazai szakkönyvekből, ahogy a köztudatból is. Feltárása további kutatómunkát igényel.”³⁰

Az újabb kutatás megállapította azt is, hogy „a közérdekű munkaszolgálatnak 1939. július 1-jei hatályba lépésekor »nem volt diszkriminációs jellege«”. A diszkrimináció leghamarabb 1940 augusztusában bukkant fel és vált egyre szigorúbbá: a zsidó muszosokat 1942-ig megfosztották az egyenruha viselésétől, az idősebbek nem hordhatták az első világháborúban megszerzett kitüntetéseiket, sárga karszalagot kényszerítettek rájuk. Szita további összefoglaló tanulmányaiban³¹ a munkaszolgálat fogalmkörébe nemcsak bevonta, de hangsúlyosan ismertette a zsidó (közérdekű, majd kisegítőnek nevezett) nemzetiségi munkásszázadok sorsát is. Mellette csupán egy kutató munkásságában kapnak hangsúlyos szerepet a nemzetiségi munkásszázadok: az 1943/1944-es magyar bori munkaszolgálatosok útját a történettudományban ritka, interdiszciplináris módszerekkel feltáró Csapody Tamás jogász-szociológus műveiben.³² A bori munkaszolgálat egyébként is speciális szejete vizsgált témáknak, hiszen ide nemzetiségiek, vallási meggyőződésük miatt munkaszolgálatra kötelezettek, politikaiak és természetesen zsidók is kerültek. A témát e tanulmányban a kimerítően alapos feldolgozás okán mellőzöm.

Az utóbbi évek hazai holokauszt-irodalmában és néhány memoárrészletben tettek említést a kisegítő és közérdekű századokból létesített büntető századok tevékenységéről is. Az említett kutatók és a későbbiekben mások tovább finomították a munkaszolgálat szerkezetében szerzett ismereteket. Így példának okáért azt, hogy az egyenruha viselésére vonatkozó diszkriminációs jogszabály valójában lassan a helyi viszonyok függvényében realizálódott. A munkaszolgálat vizsgálatában továbbra is elsősorban a holokausztkutatók dominálnak (Karsai László, Kádár Gábor és Vági Zoltán), illetve kisebb részben a második világháború búvárló hadtörténészek (Ungváry Krisztián, Bonhardt Attila, Szabó Péter és mások). Sajnálatos, hogy ezek a művek nemigen emlékeznek meg a fentiekben említett nemzetiségi munkaszolgálatról, s ennek hiányában a munkaszolgálat fogalmából ezek a szerencsétlen emberek kizáródnak. A zsidó munkaszolgálatosokkal összefüggő kutatások fókuszában az utóbbi években az embermentés áll. Nem szükséges ennek fontosságát ecsetelni, hiszen Reviczky Imre, Ocskay László és más emberséges katonatisztek bátor helytállása valóban példamutató lehet. A munkaszolgálatosokhoz való humánus hozzáállás példái (ami a kellő élelemmennyiség engedélyezésétől a muszosokkal való engedékeny bánásmód különféle fokaiig terjed) ma már jól feltártak, filmek, könyvek szólnak a témáról, az életüket mentő keresztény lakosok, katonák pedig a Világ Igaza elismerésben is részesültek. E

vizsgálatok azonban azt állapították meg, hogy az ilyesfajta pozitív hozzáállás nem volt jellemző a honvédtisztek és a keretlegények körében.

Végül szükséges megemlíteni, hogy a zsidó és a nemzetiségi munkásszázadok tagjainak mentalitástörténeti-mikrotörténeti vizsgálatával adós a történettudomány. Miként néhány évvel ezelőtti vitacikkében Gyáni Gábor arra a holokausztörténészek munkásságával kapcsolatosan általánosságban felhívta a figyelmet, az állami szervek helyett új narratívaként az „*áldozatok hangját*” megszólaltató és főként azt középpontba állító történeti interpretációk száma csekély.³³ Természetesen az eddigi művekből számos, elsősorban politikatörténeti, szervezettörténeti tény ismert, de a muszosok mindenkor változó viszonyrendszere, a hadműveleti területeken robotoló ezreknek a honiakkal való kapcsolattartási lehetőségei, az egymás között korántsem ismeretlen lopások, besúgások, a korrupció, élelmezési kérdések és egy sereg további összetevő nemigen. Elsőként a fentiekben felsorolt kutatók (elsősorban Braham, Csapody, Karsai és Szita) munkáira támaszkodva, ám jórészt az áldozatok és túlélők által termelt tárgyi, képi és dokumentációs kútfőkre alapozva Huhák Heléna virtuális kiállítása tett arra érzékeny kísérletet, hogy a munkaszolgálatosokra ráerakodott mitikus tiszteletet leporolja.³⁴ Munkája a zsidó munkaszolgálatosok jellegzetesnek ítélt életútjainak a kiválasztásán alapszik, ennek révén belülről, az ő szemszögükből, dokumentált sorsukon keresztül új fénytörésbe kerül a „lapátos hadsereg” rendszere és az, hogy a második világháborús kötelező munkaszolgálat térben és időben roppant heterogén, a helyi viszonyoktól nagyban meghatározott volt, így sommás képet semmiképpen sem célszerű alkotni erről az intézményről. Huhák a tábori postaszolgálat bemutatásakor nagyban épített egy amatőr kutató kiváló, a közelmúltban napvilágot látott könyvének megállapításaira. Munkája összességében lehetővé teszi, hogy disztingváltabb fogalmat alkossunk a tárgyról.³⁵

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a munkaszolgálat fogalomkörébe a 2000-es évek derekáig lényegében az 1939-es, már többször idézett honvédelmi törvénnyel – speciális magyar jelenségként – létesített honvédelmi szisztémát vonta be a szakirodalom. (Ezen belül pedig szinte kizárólag a zsidó munkaszolgálatosok történetét.) E rendszer egy találó summázat szerint *„nem tükrözött kifejezetten antiszemita szándékot, de egyes részei jogi keretet biztosítottak a későbbi zsidóellenes lépések számára. A munkaszolgálat szervezetének kialakítása azonban már antiszemita szellemben történt. Kezdetben a zsidók még nem láthattak el fegyveres szolgálatot, [és] de tényleges tisztek és tiszthelyettesek nem lehetettek.”*³⁶

A zsidó munkaszolgálatosok összeszűrését csupán megbecsülni lehet. Ez részben a már említett központ levéltári forráshiányból, továbbá a zászlóaljok és századok kaotikusnak tűnő mozgásából ered. Ezért a történészek érthetően rendre tartózkodtak-tartózkodnak nemcsak a résztvevők, de különösen a halottak számának megállapításától. Rendre csupán *„tízezrekről”* beszélnek, ismét nem törődve azzal, hogy az 1939 és 1945 között különféle módon működött szisztéma egyes szegmensei között sokszor jelentős különbségek vannak. A háborús embervesztéssel kapcsolatosan statisztikai vizsgálatokat alkalmazó Stark Tamás mértékadó kutatásai szerint az 1938 és 1945 közötti területgyarapodásokkal megnőtt országterülettel számolva kb. 25 000 főre rúg a munkaszolgálatos halottak száma.³⁷

Újabb utak a kutatásban: a munkaszolgálat gyökerei

Egynémely elmúlt évtizedbeli, hadtörténeti jellegű írásban kiütközik, hogy a munkaszolgálat fogalmi kérdése mégsem ennyire egyértelműen értelmezhető. Kis Gergő Barnabás és Szabó Péter 2004-ben finoman jelezte, hogy *„ez az intézmény bizonyos formában a tengelyhatalmak szövetséges államainak mindegyikében létezett, csupán Magyarországon szervezték meg katonai keretek között.”*³⁸ A *„bizonyos formában”*

formula egy évvel később Bonhardt Attila írásában kibővült, amennyiben – talán elsőként – jelezte, hogy a munkaszolgálatnak német előzményei vannak. Részben helyesen jegyezte meg: *„A trianoni korlátokkal sújtott Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között nem volt munkaszolgálat. Bár a 30-as évek végén a hazafias nevelés és a katonai előképzés keretében a magyar főiskolák és egyetemek hallgatói a nyári szünetekben a német Arbeitsdienst mintájára egy-két hónapos önkéntes munkatáborozáson vettek részt, ahol a folyószabályozásokon, csatornaépítéseken vagy egyéb nemzetgazdaságilag fontos munkálatokon dolgoztak, ez az építőtáborszerű tevékenység nem volt azonos a katonai jellegű munkaszolgálattal.”*³⁹

A hadtörténész fejtegetése különben nem volt teljesen újszerű. Az 1980-as években a Horthy-kori ifjúsági mozgalmakat vizsgáló Tóth Pál Péter megjegyezte: *„Ha kutatásaim során nem botlottam volna bele, akkor sem gondoltam volna, hogy például az »énekítő ifjúság« mozgalom, az »ifjúsági parlament« vagy az építőtáborozás nem csupán 1945 utáni valóságunk terméke. Pedig nem az, mert az első kettő a húszas évek legvégén, a harmadik pedig a harmincas évek közepén jelent meg a hazai ifjúsági mozgalomban.”*⁴⁰ Mindenesetre a munkaszolgálat foglalkozó holokauszt-történészek rendre figyelmen kívül hagyták a munkaszolgálat szempontjából talán túl problematikusnak gondolt kérdést. Jellemző módon az utóbbi időben azonban nem „céhbeli”, hanem egy amatőr kutató, Dán János firtatta a kérdést a második világháborús tábori postát feldolgozó kitűnő könyvében.⁴¹

A mondottak tükrében érthetetlennek tűnik, vajon mire utal a fenti Tóth Pál Péter-idézet? Arról van szó, hogy – amint azt az utóbbi néhány évben végzett kutatásaink nyomán igyekeztünk megvilágítani⁴² – a „munkaszolgálat” terminus technicus nem az 1939-es honvédelmi törvényben került elsőként leírásra, hanem az 1930-as évek derekán honosodott meg, mégpedig a legnagyobb egyetemi és főiskolai/társadalmi tömegszervezet, a Turul Szövetség kezdeményezésére. A hazai kutatók gyakorlatilag negligálták ezt aényt, amint azt is, hogy e kifejezés a két világháború közötti Európa ismert mozgalmaira utal. Az „Arbeitsdienst-mozgalom” eszméje ugyanis az első világháború idején alakult ki és csakhamar elterjedt több európai országban. Az első világháború sokkja Európa-szerte megváltoztatta a régi és újonnan létrejött államok társadalomhoz való viszonyát. A tomboló munkanélküliség leküzdésére az egyes országok különféle gazdaságpolitikai válaszokat adtak. A demokratikus országokban az állami tőkeinjekció, a munkahelytervezés, az ipar- és gazdaságfejlesztés mellett a civil szektorban is megindult egyfajta önszervezési mozgalom.

A munkatáborok eszméje az első világháború idején alakult ki. A középosztályban is megnövekvő munkanélküliek számára az ifjúság egyes csoportjai olyan önszerveződő akciókat kezdeményeztek, melyek segítségével az állásukat veszített polgárok jövedelemhez juthatnak, mégpedig úgy, hogy közben nem vonnak el munkalehetőséget a felvevőpiacról sem. A résztvevők – akik közé nők nem jelentkezhetek – munkatáborokban dolgoztak, jellemzően vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépítési, útjavítási munkálatokban vettek részt. A szisztéma a háborút követő másfél évtizedben egész Európában elterjedt, legerősebb gyökerekkel Svájcban, Németországban, Bulgáriában, Olaszországban és a skandináv államokban rendelkezett. Ezekben az államokban az ifjúság maga létesített munkaosztásokat, hogy helyi szinten segítsék az önkormányzatokat az útépítési, fakitermelési, folyószabályozási munkákban. Az egyetemista és főiskolás diákok főleg a nyári szünetben önkéntesen vállalták a néhány hetes fizikai munkát, amiért cserébe az önkormányzatoktól ellátást, munkaeszközöket, néhol szerény zsebpénzt is kaptak. Az évek elteltével a legtöbb államban kiépült az egyetemi/diák munkaszolgálat professzionális rendszere. A diákok néhány hétig szabályos táborokban nyertek elhelyezést az adott település támogatásával, cserébe pedig ingyen segédmunkaerőt biztosítottak.

Az egyik legjobban működő szisztéma Svájcban bontakozott ki 1925-től: a községi, kisvárosi, ritkán pedig tartományi közmunkák teljesítését az egyetemi és főiskolai diákszervezetek olcsó bérért cserében vállalták el. A kezdeményezés sikeresnek bizonyult s népszerűvé vált az alpesi állam fiataljai körében. A svájci állam 1935-ben ezt a működő rendszert törvényi erővel egységesítette és professzionális módon továbbfejlesztette (neve: Schweizerischen Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst – SZFA), amelynek révén csakhamar a munkatáborok állami minőségbiztosítás melletti rendszere valósult meg. A munkavégzés színvonalát garantálta, hogy a SZFA vezetésében demokratikus módon az állami, tartományi, diákszövetségi, egyszersmind pedig a politikai pártok delegáltjai is képviseltettek.⁴³ A gazdasági kabinet munkaszolgálatot felügyelő szerve (Eidgenössische Zentralstelle für Arbeitsbeschaffung) fennhatósága alatt az önkéntes, 16–24 éves fiatal munkanélkülieket és diákokat egyaránt foglalkoztató nyári munkatáborok a második világháborúig működtek.

Az intézmény megjelent másutt is, 1939-ig összesen mintegy húsz országban. Dániában 1917-ben, Svédországban és Bulgáriában 1920-ban, Norvégiában 1922-ben, Angliában, Romániában és Hollandiában 1931-ben, Németországban – az 1931-es sikertelen kezdemények után – 1933-ban. Csehszlovákiában szudétanémet kezdeményezésként létezett 1933-tól az ország német megszállásáig, amelynek 47 munkatáborában kereken ezer 18–24 éves önkéntes fiatal végzett közmunkát. Angliában az International Voluntary Service táboraiiban (amely később svájci mintára szervezett nemzetközi programjaival sok külföldi fiatalot is fogadott) 1920-tól létezett munkaszolgálat, Ausztriában, Romániában 1932-ben. Lengyelországban 1933-tól engedélyezték a működésüket. Észtországban, Lettországban 1934-ben, Belgiumban és Magyarországon 1935-ben, Görögországban és Spanyolországban 1937-ben. Belgiumban, Luxemburgban, Romániában önkéntes alapon került bevezetésre, utóbbi államokban jobbra egyetemistákat és főiskolásokat, csekélyebb részben pedig munkanélkülieket foglalkoztattak.⁴⁴ Látható tehát, hogy az önkéntes ifjúsági munkaszolgálat a két világháború közti Európa többnyire sikeres, de mindenképpen népszerű szerveződésének tekinthető. Működési és felépítési formájuk többnyire megegyezett: mindenütt az egyetemi és főiskolai – Nyugat-Európában egymással szoros kapcsolatokat fenntartó – diákság honosította meg férfi tagjai számára, majd hosszabb-rövidebb idő elteltével az egyes államok munkaügyi, oktatásügyi minisztériumai professzionalizálták s egyben védtek, jogszabályokkal garantálták folyamatos működésüket. Ezek a táborok nem termeltek gazdasági hasznot, leginkább a középosztály anyagi megerősödését és a különféle társadalmi csoportok közelebb hozását szolgálták.⁴⁵ A legtöbb ország fogadott külföldi önkénteseket is. Ebben élen járt a svájci SZFA és az angol International Voluntary Service, amelyek egy-egy táborában magyar megfigyelők is részt vettek. Néhány országban (Németországban, Bulgáriában, Angliában, Hollandiában, Lengyelországban és Ausztriában, majd 1937-től Magyarországon is) a nők számára külön táborokat létesítettek, ezek azonban – Németország kivételével – jobbra évi néhány száz munkanélküli állami foglalkoztatásában kimerültek, jelentőségük a férfítáborokhoz mérve elenyészőnek mondható.⁴⁶ A mozgalomnak tekinthető, egyetemi és/vagy munkanélkülieket foglalkoztató munkaszolgálat, munkatáborozás azonban kiterjedt a kontinensen túlra is. A korabeli művek, feldolgozások nem egységesen foglalnak állást azt illetően, hogy mely államokban tekintik a munkaszolgálat fogalomkörébe tartozónak a táborokat, de annyi bizonyos, hogy a két világháború között – különféle eszmei tartalmakkal – működött az USA-ban, Új-Zélandon, Kanadában, Kínában, Ausztráliában, Japánban is európai mintára kialakított munkaszolgálat.⁴⁷

A tendencia a kötelezővé tétel lett. Bulgáriában, Németországban, Lengyelországban, Romániában az 1930-as évekre a kötelező munkaszolgálat állami rendszere megvalósult és sikeresen működött a második világháborúig. Különösen fontos kiemelni Németországot: az 1931-ben létesített Freiwilliger Arbeitsdienst (FAD) – külön férfi és női – táboraiiban 1932-ig országszerte már mintegy 200 000 fiatal, munkanélküli önkéntes dolgozott, elsősorban olyan fiatalok, akik a gazdaság világválság idején veszítették el

állásukat.⁴⁸ Az egyetemeken a munkaszolgálatban való részvétel jelentős szociális és tandíjkedvezményekkel járt, így a középosztálybeliek körében is népszerűvé lett. Az érdeklődést felkeltette az is, hogy a FAD-ot megalapító dekrétum értelmében a 18 és 25 év közötti munkanélküliek a munkanélküli-segélyt a munkaszolgálatból kiválthatták, és a támogatást beleforgathatták a munkaszolgálat egyéb költségeibe. Hitler hatalomra jutása után a náci minden korábbinál nagyobb mértékű terfgazdálkodásba fogtak, amely főként az agrárszektorra érintette,⁴⁹ s ennek keretében szerepet szántak a FAD átalakításának is. Hitler – az amerikai CCC-hez hasonlóan – úgy tekintett a munkaszolgálatra, mint a gazdaság krízisből kivezető egyik lehetséges útra.⁵⁰ Ezért már azonnal felmerült a FAD minden német fiatal számára való kötelezővé tételének ötlete, amit viszont az első világháborút lezáró párizsi béke nem tett lehetővé.⁵¹ Ez nem gátolta meg azonban a náci párt- és államvezetést abban, hogy nagy ívű tervekbe fogjon. Törvényi erővel, 1935-ben létrehozták a roppant hierarchikus Reichsarbeitsdienst (RAD) mamutintézményét, amelynek táboraiban a 18–24 éves nem zsidó német fiataloknak 6 hónapnyi fizikai munkát (főként építkezéseken, földmunkákon és honvédelmi kisegítő munkálatokon) kellett végezni. A táborok célja a társadalmi csoportoknak a náci rendben való felolvasztását célozta, továbbá honvédelmi előképzést nyújtott. Nők számára a RAD 1939-től lett kötelező, eltérő tartalommal: községekben parasztcsaládoknál teljesítettek mezőgazdasági és háztáji kisegítő, felvilágosító, népnevelői munkát.⁵²

Érdekséggéppen megemlíjtük, hogy a munkaszolgálat eszméje Európán kívül is hódított. Közülük kiemelkedett az amerikai példa: a roosevelti New Dealhez kötődő, 1933. április 5-én alapított Civilian Conservation Corps (CCC) részben a FAD mintájára alakult és működött 1941-ig évente 2–300 000 munkanélküli számára. A CCC nem tartományi, hanem állami kézben lévő szervezeti keretében dolgozó – 1938-ban 15 000 férfi és női táborában – önkéntesek rendkívül értékes és hasznos munkát végeztek, s egyértelműen kijelenthető, hogy az USA gazdasági talpra állításában fontos szerepet játszottak. (A svéd nők 1938 és 1944 között működtetett állami munkaszolgálatát viszont egyértelműen a náci minta másolása jellemezte.⁵³)

Az európai – kezdetben önkéntes, majd a majd kötelező – munkaszolgálat sikeres modelljei természetesen Magyarországon sem maradtak visszhangtalanul. A témáról rendszeresen tudósító egyetemi orgánumok mellett a média és a közélet számos neves alakja, így például Hilscher Rezső szociálpolitikus, már 1933-ban elemezték a külföldi példákat és javaslatot tettek hazai bevezetésére; Kovács Imre szociográfus-író, illetve Simonné Jankovich Adél egészségvédelmi szakember kritikusan, de bátorítólag szemlélték az új intézményt.⁵⁴ Elsőként az egyetemi ifjúság, azon belül is a bajtársi szervezetek legnagyobbja, a Turul Szövetség figyelt fel rá az 1920-as évek végétől, s küldött ki megfigyelőket, akik a munkaszolgálat első hazai népszerűsítői között voltak. A Turul magáévá tette a német kötelező munkaszolgálat társadalmi kohéziót hirdető militarista eszmeiségét, s – fajvédő indíttatásból – a magyar parasztságnak mint a nemzet ősi, tiszta megtartó ereje felemelésének egyik lehetséges útját látta benne. Ehhez járult, hogy az 1930-as években az egyetemi bajtársi egyesületek sokat merítettek a népies gondolataiból, amelyek más és más módon, de a falusi lakosság alsóbb rétegein akartak segíteni.⁵⁵ 1935 nyarán az egyetemi és főiskolai jobboldali bajtársi egyesületek tagsága számára felállították az első önkéntes főiskolai és egyetem munkatáborokat.⁵⁶ A szövetség egyik hivatalos dokumentumában, 1936-ban a következőképpen vallottak erről: „A külföldi kultúrállamok mindegyikében rohamosan hódít a munkatáborok eszméje. Ennek okát abban kell meglátni, hogy az új építő világnézetnek egyik megnyilvánulása, nevelőiskolája a munkatáborok intézménye. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúságra, mint a nemzet leendő vezető rétegére nagy feladatok várnak az új magyar közösségi szellem kialakítása terén. [...] csakis úgy tud megfelelni a komoly hivatásának, hogyha [...] hozzásegítik ezt az ifjúságot ahhoz, hogy megvalósítsák az új korszak követelményét: az áldozatokra készségesebb szociális érzésekkel telített magyar társadalmat.”⁵⁷ A diákok munkatáborokban dolgoztak, főként vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépítési, útjavítási munkálatokban

vettek részt. Meg kell jegyezni, hogy ezzel párhuzamosan (1935–1936-ban) a Sárospataki Református Kollégium Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán teológus-tanárok vezetésével is állított fel „munkatábort”. A zempléni Rudabányácska község határában néhány tucat diák a nyári szünetben a község lakosainak hasznos közmunkát végzett, utat épített, a témát elsőként kutató Barta Ákos szerint azonban ennek sem az európai munkaszolgálatokhoz, sem a Turulhoz nem sok köze volt.⁵⁸

E helyütt nincs mód, hogy az ugyancsak nyári hónapokban felálló, két hónapig működő Turul-munkatáborokat részletesen elemezzem. Fontos ugyanakkor hozzátenni, hogy az 1935–1936 folyamán felállított három tábor olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1937 tavaszán a kormányzat Egyetemi Önkéntes Nemzeti Munkatáborok, 1938-tól Egyetemi Önkéntes Nemzet Munkaszolgálat (EÖM) néven államosította. Az EÖM munkatáborainak tartalma és felépítése a náci RAD-ot utánozta. A tanulmány kereteit szétfeszítené, hogy az EÖM mibenlétét, szerepét mégoly vázlatosan is értelmezzem, és talán szükségtelen is, hiszen ezt korábban már megtettem.⁵⁹ A következő években az EÖM rendszere terebélyesedett. 1942-ig mintegy száz férfi- és női táborról van tudomásunk, amelyben hozzávetőlegesen 10 000 diák végzett önkéntes falusi közmunkát. Fontosnak tartom ezúttal, hogy eme intézménynek az 1939-es honvédelmi törvénnyel létesített és a második világháborúban a zsidók ellen irányuló munkaszolgálatához való kapcsolatát tisztázzam.

Az önkéntes és kötelező munkaszolgálat egymáshoz való viszonya

Az EÖM sikerén felbuzdulva az egyetemi bajtársi egyesületek régi igényét megáéva téve az 1938 májusában miniszterelnökké kinevezett Imrédy Béla miniszterelnök hamar meglátta a RAD-ban lévő lehetőségeket. Források hiányában nem ismert, hogy ez ekkoriban ismert angolbarát hírében álló Imrédy mért fordult e világszerte működő, de Magyarországon leginkább náci vonatkozásairól ismert intézmény felé. Tarnói Kostyál László már 1937 tavaszán memorandumban kérte Darányi miniszterelnököt, hogy az EÖM-öt minél előbb teljesítse ki és német mintára tegye kötelezővé. A magyar kormányfő ezt nem vállalta fel, de az Imrédy Bélához is eljutott dokumentum lehetett az első, amely a későbbi miniszterelnök, akkoriban még bankvezető figyelmét a kérdés felé irányította.⁶⁰

A Darányi-kormány utolsó heteiben, a kormányfői poszt várományosaként Imrédy Béla, elképzeléseit mintegy bevezetendő, 1938. május 2-ai képviselőházi beszédében Magyarországon elsőként hozta szóba a kötelező munkaszolgálat gondolatát, amely azonnal ezen intézményre irányította a figyelmet. Imrédy bemutatkozó kormányfői beszédében ezt fejlesztette tovább: a munkaszolgálat kötelezővé tételét a Turul és az EÖM eszmeiségéből merített társadalmi összefogás szükségességéből vezette le, egyúttal megerősítette és megelőlegezte mindazt, amiért néhány évvel korábban Kozma Miklós belügyminiszter határozott, ám sikertelen lépéseket tett. *„A népi egység gondolatban és lélekben való összeforrást jelent. Ezt az összeforrást olyan intézményekkel is elő kell mozdítanunk, amelyek a nemzeti társadalom egyes rétegeit egymás szeretésére fogják vezetni. Éppen ezért programunknak egyik lényeges, igen gondos előkészítést igénylő pontja a kötelező munkaszolgálat bevezetése... (zaj, helyeslések és ellenkezések)... olyképpen, hogy a kötelező munkaszolgálat keretén belül az intelligencia ifjúsága megismerje a munkás és földműves ifjúság lelkiségét, (zaj, helyeslések és ellenkezések) hogy megtörténhessék az a kézfogás, amely – hiszem és vallom – egymás megbecsülésére, ezen keresztül különös lelki gazdagodásra fog vezetni. [...] Gondos előkészítést igényel ez a munka – mint említettem – nemcsak pénzügyi és anyagi hatásainál fogva, hanem azért is, mert a végrehajtásnak olyképpen kell történnie, hogy a nemzetnevelés szempontjai érvényesüljenek, hogy nem az értékek elszürkítése és a színvonal alászállása legyen a következmény, hanem a magasabb színvonal diadalra*

jutása ott is, ahol a színvonal egyéni kiküzdésének anyagi előfeltételei nem voltak meg.”⁶¹

Szónoklataiból ekkor még nem derült ki, hogy vajon az EÖM obligációjáról vagy egy ezzel párhuzamos intézmény felállításáról, más társadalmi csoportra való kötelező kiterjesztéséről van szó. A kormányfő 1938. május 19-én az MTI vezetői értekezletén, az eucharisztikus világkongresszusra való készülődés jegyében is szóba ejtette a kérdést. Ennek apropója az lehetett, hogy Darányival ellentétben Imrédy Béla programjába vette a (német mintájú) munkaszolgálat hazai kötelezővé tételét. Kozma Miklós ekkoriban a következőket vetette papírra naplójában: *„Imrédy Béla programját mindenki olvasta. [...] Ha valaki ezt a programot elolvassa, láthatja, hogy ennyire jobboldali programmal Magyarországon még egyetlen kormány sem mert jönni. Ki mert volna gondolni Magyarországon akár fél évvel ezelőtt is a nemzeti munkaszolgálat megvalósítására? Nekem az egyik régi és kedves ideám. Alkalmas arra, hogy egy sereg magyar bünt és hibát kiküszöböljön. De más vonatkozásai is vannak és az emberek meg sem értik, hogy a jobboldali politika szempontjából micsoda erőt jelent. Imrédyről, aki tisztviselő volt, pénzember, a gazdasági élet egyik vezetője, aki egy egész életet konkrétumok keresztülvitelével töltött el, és aki el tudta érni, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan kitűnően meg van alapozva, fel lehet tételezni, hogy nemcsak vezércikket ír, hanem amit mondott, azt meg is csinálja. Nekünk most fokozottabb energiával és odaadással kell szolgálnunk az ő programját, amely a jobboldali nemzeti realitások programja és amelyen keresztül az országot szolgáljuk.”*⁶² Imrédy 1938. május második felében terveiről tájékoztatta a honvédelmi minisztert, aki az EÖM főparancsnokától, vitéz Szinay Bélától azonnali állásfoglalást és az esetleges bevezetéshez szükséges terv kidolgozását kérte.

Szinay 1938. június 1-jén tájékoztatta a honvédelmi minisztert a következőkről: *„A magyar munkaszolgálatnak a közeljövőben várható kötelezővé tétele kívánatosá teszi, hogy a fenti főparancsnokság a németországi és bulgáriai kötelező munkaszolgálati kötelezettség szervezetéről (létszám, munkatáborok száma, kikre terjed ki a munkaszolgálati kötelezettség és milyen időtartamra, kik a vezetők, illetve állandó parancsnokok s kik töltenek be ideiglenesen vezetői illetve parancsnoki helyeket; a munkaszolgálatosok élelmezési kiszabta [sic!] és zsoldkimérete, ruházata és felszerelése; évi összköltségkihatás és évi teljesített összmunkaérték; a munkaszolgálatosok milyen kedvezményekben részesülnek az elhelyezkedésnél, illetve a közterhek viselése terén) tájékozódást szerezzen. Kérem az alulírott főparancsnokságnak a Németországban és Bulgáriában működő külképviselleteinek útján a fent megjelölt szervezési adatokhoz való mielőbbi juttatását. Egyben jelentem, hogy a főparancsnokság súlyt helyez arra, hogy a volt németosztrák területek munkaszolgálati vonatkozásban most folyó átszervezésének adatairól tudomást szerezhessen.”*⁶³ Ezt követően a miniszterelnökség tovább informálódott. Augusztus 1-jén ankétot hívtak össze, ahol Kulcsár István miniszteri tanácsos, az értelmiségi ügyek kormánybiztosa a munkaszolgálat addigi eredményeit és a jövő terveit ismertette. Beszámolója szerint *„a munkatáborok rendkívül alkalmasak arra, hogy az ifjúság nevelése mindenféle szélsőséges agitációtól elvonva, a helyes mederben folyjék és az indulatok kiélése helyett a nemzeti munkára valós nevelésen dolgozódjanak fel a fiatalos energiák”*. A fokozatosság jegyében a tervek szerint először a főiskolások és egyetemisták számára kívánták kötelezővé tenni a munkaszolgálatot, és csak később kiterjeszteni *„az egyéb kategóriákra is”*.⁶⁴

Szinay kérelmének megfelelően a honvédelmi tárca elnöki osztálya utasította a szófiai katonai attasét, hogy a bolgár munkaszolgálatról (trudovákok) szerezzen adatokat és készítsen jelentést a HM elnöksége számára: ez 1938. augusztus 9-én megtörtént. Ugyancsak utasították a berlini katonai attasét hasonló jelentés megtételére, amelyet augusztus 30-án továbbítottak a HM-felé.⁶⁵ Vitéz Fábry Dániel tábornokot pedig megbízták, hogy dolgozzon ki a munkaszolgálat kötelező átalakításáról törvényjavaslatot. Fábry szerint a munkára kötelezettek természetesen az egyetemistáktól eltérő társadalmi

csoportból rekrutálódnak, de a cél, a társadalmi felelősségvállalás azonos lesz az EÖM-mel, jelesül, hogy „*úgy a fizikai, mint a szellemi munkával foglalkozó munkaszolgálatosok teljesen összekeveredjenek, a fizikai munkás ismerje meg és becsülje meg a szellemi munkát, a szellemiekkel foglalkozók pedig becsüljék meg a fizikai munkát*”.⁶⁶ A gyakorlati terveket Szinay Béla Kultsár István miniszteri tanácsossal, az értelmiségi munkanélküliek kormánybiztosával együtt készítette el. Ezekből nyilvánvaló lett, hogy az EÖM gyakorlatát ültetik majd át. Továbbá, hasonlóan az EÖM-höz, fontos szempontként kezelték, hogy a munkálatok ne legyenek befolyással a munkanélküliek állásszerzési lehetőségeire, ennek megfelelően továbbra is az útépitési, lecsapolási munkák domináltak: „*Természetesen kellő gondoskodás történik a munkatáborok szociális célkitűzéseinek százszázalékos érvényesüléséről is. A közérdekű munkák elvégzése mellett a munkatáborok tagjai, a különféle tanfolyamokat elvégzett oktató parancsnokok és oktatók vezetésével esténként különféle előadásokon vesznek részt, amelyeken nemzeti célú problémákat, a munkatáborok közösségét ismertetik*”.⁶⁷ Szinay augusztus 7-én arról tájékoztatta a sajtót, hogy a kormány programja ez ügyben „*már teljesen kidolgozott*”. Napokon belül bemutatják. „*Az új munkatáborrendszer a már meglévő struktúrájára épül*”.⁶⁸

A következőkben nem célunk a kötelező honvédelmi munkaszolgálat megalakulásához vezető útról értekezni, csupán az egyetemi önkéntes munkaszolgálatához való viszony kapcsán ismertetjük annak történetét. Az 1939: II. tc., a honvédelmi törvény megteremtette a honvédségen belüli közérdekű kiegészítő⁶⁹ munkaszolgálat jogi alapját. A jogszabály 230. §-a (1–6. bekezdés) részletesen szólt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról. A jogszabály értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kell szervezni.⁷⁰ Ha megvizsgáljuk a sorok között meghúzódó tényleges mondanivalót, akkor nem állíthatjuk azt – amint az másutt olvasható –, hogy semmi köze sincs az EÖM-höz. Épp ellenkezőleg: igaz ugyan, hogy katonai jellegű és kötelező, de mégiscsak munkatáborokban eltöltendő munkaszolgálatról írt a törvény, ráadásul éppen a 21 és 24 életév közötti (egyetemista és főiskolás korú) korosztályt célozta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Turul munkaszolgálatának, valamint az EÖM-nek is határozottan katonai jellege volt, még eklatánsabb a közöttük lévő összefüggés. Ítéletünkben legnagyobb súllyal azonban a törvény 5. bekezdésében foglaltak esnek: „*Közérdekű munkaszolgálatra törvényes képviselőjének beleegyezésével önkéntes jelentkezés alapján minden olyan tizenhatodik életévét betöltött hajadon is felvehető, aki a középiskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű iskolai végzettséggel rendelkezik. Az (1)–(4) bekezdés rendelkezései a jelen bekezdésből folyó eltérésekkel erre az esetre is irányadók*.” Utóbbi mondat nem jelent mást, mint az alsó korhatárát kibővített egyetemi munkaszolgálat – meglehet, nem kötelező – becsempészését a honvédelmi törvénybe. Ezt alátámasztja az is, hogy a HM előterjesztésére, a kormányzó által, Bartha Károly honvédelmi minisztersége alatt kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF),⁷¹ az e posztot elsőként betöltő vitéz Fábry Dániel tábornok⁷² (a Turul-munkaszolgálat egykori propagálója a HM-ben,⁷³ s aki már az EÖM-ben 1937–1938-ban szerepet vállalt!) rendelkezése szerint azoknak az ifjaknak, akik 1939. május 17. előtt részt vettek egyetemi önkéntes munkatáborban, munkatábori idejüket beszámítják az esetleges közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vesz részt, azét viszont már nem.⁷⁴

Fábry Dániel egyébként már az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon is az EÖM és egy elképzelt jövőbeli kötelező munkaszolgálat szoros ok-okozati viszonyáról értekezett: kiemelte, hogy utóbbinak valamiképpen a német RAD és a bolgár munkaszolgálat szervezetéhez és tartalmához kell igazodni. Ecsetelte az európai önkéntes és kötelező rendszerek szerinte pozitív szerepét a gazdaság- és szociálpolitikában, a honvédelmi előképzésben. Fábry nem felejtette el hangsúlyozni, hogy a Turul Szövetség mellett az Újszászy és Szabó Zoltán vezette sárospataki

falukutatók indították el az első munkatáborokat, amelyek alapján megszerveződött az EÖM rendszere. Fábry a jövőbeli kötelező munkaszolgálat munkatervét, feladatait is az EÖM-ről kopírozta 1937-ben.⁷⁵ Fábry elképzeléseit vitte tovább és bővítette ki az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon vitéz Szinay Béla, akinek gondolatai, tervei valószínűleg a fentebb említett, 1938 júniusában írott jelentéséhez voltak hasonlóak. Előadása már az új honvédelmi törvény beiktatása után született, de Fábryhoz hasonlóan nyomatékosan felhívta a figyelmet a német RAD, a Turul-munkaszolgálatára, az abból kifejlődött EÖM és az EÖM-öt alapul vevő, azt kiteljesítő kötelező honvédelmi munkaszolgálat rendszere, működése és céljai közötti hasonlóságra. Szinay a kisegítő munkaszolgálatot és az EÖM-öt azzal is összekapcsolta, hogy voltaképpen a két szisztéma a „Magyar Nemzeti Munkaszolgálat” két ága. Úgy sejtette azonban, hogy az EÖM működése hamarosan véget ér: *„Ezzel le is zártam az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatát [sic!],⁷⁶ mert már nyomába lépett a kötelező munkaszolgálat.”* A történelem a megszüntetésre vonatkozó szavakat nem igazolta, Szinay mindenesetre részletekbe menően ismertette az EÖM és a kötelező honvédelmi munkaszolgálat közötti összefüggéseket. Taglalta az EÖM táborrendszerét évről évre fokozatosan kibővítő (1939-ben 4000 főt, 1945-ben 44 000 munkaszolgálatost foglalkoztató), de tartalmát lényegileg meg nem változtató kötelező munkaszolgálat tervezetét, amelyben zsidóellenes diszkriminációnak nincs nyoma. Érdekességként megemlíthető, hogy az EÖM tábornevezéseinek hatására a kötelező munkaszolgálat körzetparancsnokságait a hét vezérről kívánta elnevezni.⁷⁷ Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két munkaszolgálatos rendszer vezetői azonos módon, egyértelműen és meggyőzően fejtették ki az önkéntes és kötelező szisztémák közti viszonyt. Az EÖM főparancsnoka a fenti, nyomtatásban napvilágot látott nagy ívű előadása mellett további hét jelentést készített 1939 decemberében a VKM számára, amelyben egyebek mellett az EÖM és a kötelező munkaszolgálat viszonyát ismét górcső alá vette, és a korábbiakkal megegyező megállapításokat tett.⁷⁸

A két párhuzamos rendszer relációját erősítik a honvédelmi törvényjavaslat országgyűlési vitája során elhangzott hozzászólások. Bartha Károly honvédelmi miniszter 1938. december 7-én nyújtotta be az országgyűlésben a törvényjavaslatot, egyúttal a bizottságoknak is megküldve véleményezésre. 1939. január 13-án terjesztette be az országgyűlésbe a véderő, közjogi, közigazgatási, közgazdasági, közlekedési és igazságügyi bizottság a jelentését a törvényjavaslatról. Azt ennek megfelelően módosították, és a parlamenti tárgyalásra elsőként január 17-én került sor. Összesen 32 hozzászóló volt, akik közül csupán a két szociáldemokrata képviselő nyilvánított ellenvéleményt. A kormánypárti és szélsőjobboldali ellenzék azonban ünnepezt, és csupán néhányan fűztek tartalmi észrevételeket a benyújtott törvényjavaslathoz. Ember Sándor képviselő szerint: *„A munkaszolgálatnál már kísérleteztünk az elmúlt esztendőben. A főiskolai ifjúság igen szűk keretben megtette azt, hogy külföldi példák alapján önkéntes munkatáborok útján próbálta ennek az intézménynek Magyarországon való bevezetését is elősegíteni. Azok a kísérletek, amelyeket ezen a téren végeztek, teljes mértékben igazolták a várakozásokat és én nem tehetek mást, minthogy őszinte elismerésemet és köszönetemet fejezem ki a honvédelmi miniszter úrnak azért, hogy a törvényjavaslat megszerkesztésénél erre az intézményre tekintettel volt.”* A törvény – folytatta Ember Sándor – nem zárja ki, hogy önkéntes egyetemi munkaszolgálat továbbra is létezzen, hiszen ezt indokolja a végtelen sok közmunka is, amely csupán magángazdaságokban nem képzelhető el.⁷⁹ Mások kiemelték a Turul és az EÖM munkatáborainak úttörő szerepét, amely mintegy előképe volt a honvédelmi kötelező munkaszolgálatnak. Toperczer Ákosné azt szerette volna elérni, ha a nők számára – a német RAD-hoz hasonlóan – kötelezővé tennék, mert az eljövendő totális háborúban a nők honvédelmi szerepe ugyancsak felértékelődik majd.⁸⁰ Toperczer érveit végül nem építették be a megszavazott törvénybe, amit 1939. február 15-án már a felsőház is (15 semmitmondó hozzászólás után) módosítás nélkül elfogadott.⁸¹

A törvényt szabályozó, március 10-én azonnali hatállyal kiadott 130/1929. Főpk. eln. sz. rendelet tervezete ugyancsak érintette a két munkaszolgálat viszonyát: *„Nemzetnevelő feladattal bíró vagy a honvédségbe sorozott és kiképzési célokat szolgáló munkaszolgálat szerveztessék-e. A döntés az utóbbi mellett történt, de továbbra is fenntartotta és szükségesnek jelölte meg az Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálatot és ennek keretébe utalta a honvédelmi törvénynek a közérdekű munkaszolgálatot szabályozó 230. §-ában megjelölt önkéntes alapon fennálló női munkaszolgálatot is.”*⁸²

A munkaszolgálat kötelezővé tételéhez a zsidótörvények (1938: XIV. tc. és az 1939: IV: tc.) adtak kellő jogi háttérrel ahhoz, hogy a Honvédelmi Minisztérium vezetői, osztályai megkezdjék *„a zsidókérdésnek a hadseregen belüli megoldását”*. Ez volt az első alkalom, hogy – felmenőiknek az 1848–1849. évi szabadságküzdelemben való részvételét, az első világháborús helytállásukat, áldozatukat figyelmen kívül hagyva – törvény tiltotta el a zsidókat a fegyveres szolgálattól.

Ezt támasztja alá a vezérkari főnökség (HM, 1/a. osztály) 1939. márciusi osztályértekezletének jegyzőkönyve is. Itt ugyanis célként azt tűzték ki, hogy – a törvény 91. és 230. §-ai értelmében – *„bizonyos munkakiképzést”* folytassanak. Az egész értekezlet a munkaszolgálatot a szakmunkás- és munkáshiány pótlására látta hivatottnak azok számára, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok. A terv szerint a mintegy 3000–5000 ilyen egyént valamilyen, három hónap időtartamú tömegmunkára (útépítés, vasút) vezényelnék, közülük a szakmunkásokat gyári szakmunkára osztanák be. Végül az 1.a osztály felszólította a 10. osztályt, hogy az alkalmatlanok statisztikáját foglalkozási ágak szerint ossza szét és bocsássa a Legfőbb Honvédelmi Tanács rendelkezésére, ez pedig készítsen el egy tervezetet a két munkaszolgálat pontos szabályozására, és küldje azt meg az 1/a. osztálynak.⁸³ Az április 24-ei vezérkari értekezleten a közérdekű munkaszolgálat kiépítésének konkrét lépéseiről volt szó a miniszterelnökség előterjesztésének alapján. Ennek értelmében a munkaszolgálatosok három hónap *„közérdekű munkaszolgálatra”* kötelezendők. Munkaszolgálatra három hét kiképzés után 14–42 éves férfiak, valamint 16–42 éves nők hívhatóak be. 6000 szakmunkás, 14 000 tömegmunkás éves kiképzésével számoltak, amely szám esetleges háborús konfliktus idején 75 000-re, illetve 25 000-re növelhető. 1–3 hét időtartamú kiképzés szükséges – állt az előterjesztésben –, és erre a 14–42 éves férfiak és a 16–42 éves nők hívandók be. A HM alá besorolt KMOF alatt működő századokban, táborokban élő munkaszolgálatosoknak egyenruha és – az EÖM diákmunkásaival azonos – napi 20 fillér zsold járt. Felállítási költségként 2 200 000 pengővel számoltak, az első behívások idejét 1939. július 1-jére és október 1-jére tervezték.⁸⁴ A tanácskozás (amelyen a VKM illetékeseinek nem volt hozzáfűznievalója) eredményeképpen készítette el a HM a munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének mikéntjét szabályozó 5070/1939. ME. számú rendeletet.⁸⁵ 1939. július 1-jén a HM elnöki osztálya utasítást adott, hogy Fábry Dániel tábornok elnöklete alatt július 13-án tartsanak értekezletet, amelyre a HM kéri az illetékes VKF osztályok vezetőinek megjelenését. Ez megtörtént, az elnöki osztály képviselője azt a benyomást szerezte, hogy az intézmény *„még a kezdeti nehézségekkel küzd”*. Fábry szerint *„a közérdekű munkaszolgálatnak azok lesznek a tagjai, akik már belenyugodtak abba, sőt egyesek örömmel vették tudomásul, hogy katonai kötelezettségüknek nem kell eleget tenni. Ha ezeknek az egyéneknek, mint a kötelező munkaszolgálat tagjainak a felszerelése, elhelyezése, ételmezése, stb. nem üti meg a kívánt mértéket, akkor többet ártunk az ügynek, mint használunk, a honvédség ellenes érzületet ezekben az embereken felkeltjük. A felszerelés, elhelyezés, ételmezés kérdése még sok kívánnivalót vet fel...”* Pedig a július 13-ai értekezlet eldöntötte, hogy július 1-jén az első turnus fel fog állni.⁸⁶ A megszervezéshez és lebonyolításhoz az elnöki osztály nyugalmazott katonatiszteket és az EÖM tisztjeit vette igénybe.

A korabeli sajtó a két munkaszolgálatos rendszer összefüggéséről a fentiekkel rokon szellemben tudósított: ez a vélekedés politika orientációtól függetlenül az országos és a lokális sajtóban egyaránt rendre felbukkant. Fontos megemlíteni Tarnói Kostyál Lászlónak

az 1939 tavaszán napvilágot látott *Magyar munkaszolgálat* c. könyvét. Az ekkor már a nemzetiszocialista mozgalomban is tevékenykedő szerző a Turul-munkaszolgálatát, az EÖM táborait és a kötelező honvédelmi munkaszolgálatot – egyebek mellett – közös nevezőre hozta: egyértelműen leszögezte, hogy a kötelező munkaszolgálat az előbbi kettőből fakadt, annak tulajdonképpeni kiteljesedését jelenti, amely ugyancsak a vidám, közösségi társas élet színterévé válhat. Igaz ugyan, hogy az Imrédy-féle szervezetet nem tartotta megfelelőnek, és – ideológiai és szervezeti vonatkozásban egyaránt – határozottan a nemzetiszocialista RAD mintájára alakította volna át, s ehhez részletes, nemegyszer fantasztá elképzelésekkel állt elő.⁸⁷

Az 1940-ben kiadott, a Munkaszolgálatos Kézikönyv egyenesen a rendes honvédségi kiképzéshez hasonlította mind az EÖM, mind pedig a kötelező munkaszolgálat szisztémáját, ezáltal felértékelve a munkaszolgálatos tábort. A megváltozott jogi és politikai viszonyok ellenére a munkatáborozás tartalma e könyvben az EÖM-höz képest lényegileg nem módosult: *„A közérdekű munkaszolgálatra vonatkozó végrehajtási rendelet szerint a munkatábor katonailag szervezett munkásalakulat; a munkaszolgálati kötelezettségnek a kerete. A tábor (barakk, sátor, stb.) a zászlóalj otthona. Innen indul ki a napi élet és ide tér vissza. Hajnalhasadtával (kb. 5 órakor) megszólal az ébresztő. A pihenésből, nyugalomból egyszerre lüktető vérkeringés támad. A szokásos reggeli torna, tisztálkodás, valamint a körlet rendbe szedése, a szobarend helyreállítása után ott párolog a csajkában a friss meleg reggeli. A század hamarosan sorakozik és megindul munkahelyére. Alig emeli fel fejét a nap, máris keményen duzzadnak az izmok. Épül az Út! Forr a munka! Repülnek az órák és hamar itt a dél ideje. A századok egymásután vonulnak be körletükbe. Kihallgatás következik. Hamarosan felhangzik az ebédre hívó kürt szava. Majd egy-két óra pihenés, fürdés. A délutáni rövid munka után katonai kiképzés vagy fegyelmező gyakorlat, majd nemzetvédelmi előadás következik. Parancshirdetés és gyengélkedő vizsga s megkezdődik a szabadidő vacsoráig, illetve takarodóig. Mindenki a maga kénye-kedve szerint tölti el az idejét. Pihen, dolgozik, levelet ír vagy szórakozik. Így tagozódik a munkaszolgálatos egy napja. A vasárnapok és ünnepnapok természetesen eltérnek a hétköznapi ütemétől. A tábori istentisztelet áhítata, a nagy pihenés vagy kimenő felszabadító nyugalma, a tábortűz rőt lángja mellett felcsendülő dal jelentik a felejthetetlen változatosságot. [...] A munkaszolgálatosnak még a kemény, verejtékes munkában eltöltött napjai is telve vannak derűvel, vidámsággal, felejthetetlen élményekkel. A tábori élet a legegészségesebb férfiélet.”* Aki 1939. május 17. előtt részt vett valamelyik EÖM-táborban, annak munkatábori idejét beszámították a közérdekű munkaszolgálatba, inentől fogva azonban már nem.⁸⁸

Az EÖM és a kötelező munkaszolgálat 1941-ig, Magyarország hadba lépéséig hozzávetőlegesen valóban ugyanazt az igényt elégítette ki,⁸⁹ s ezt nem befolyásolta a gyengébbik nem önkéntes honvédelmi munkaszolgálatának megteremtése sem, amely a 16 éven felüli nőket 1940 decemberétől önkéntes alapon hadiüzemi munkára utalta.⁹⁰ A kezdeti időszakban előfordult, hogy a két intézményt összekeverte a sajtó.⁹¹ 1939. július 15-én, illetve szeptember 20-án állították fel az első kötelező munkaszolgálatos zászlóaljakat (amelyek működését a törvény 230. §-a alapján kiadott 5070/1939. ME sz. rendelettel szabályozták) tíz településen (köztük Zamárdiban és Hódmezővásárhelyen),⁹² az illetékes hadtestparancsnokságok alá beosztva. (Meggjegyezzük, hogy a zászlóaljstruktúrát szintén a német RAD-ban alkalmazott területi és Battalion-egységek mintájára alakították ki.) Bartha honvédelmi miniszter június 27-én a korábbiakkal egybevágóan kijelentette a hadtestparancsnokoknak: a kötelező munkaszolgálat *„célja általában egyrészt a nemzeti irányú nevelés, másrészt a közérdekű és közhasznú kiképzés és munka végzése, a honvédség szempontjából pedig honi munkás és üzemi alakulatok képzése”*.⁹³ A bevonulási kötelezettség a 21. életévüket már igen, de 24. életévüket még nem betöltött, a rendes honvédségi szolgálatra alkalmatlannak nyilvánított fiatalokra vonatkozott: összesen hatezer főre. Az első csoport munkája augusztus 1-jén vette kezdetét Balatonzamárdiban és Makón, *„ünnepélyes keretek között”, „Munkához!”* felkiáltással. E két zászlóalj közhasznú munkát

(mocsárlecsapolás és földfeltöltés a terület termőfölddé tétele érdekében),⁹⁴ a maradék hét viszont honvédelmi munkát végzett (üzemi hadiipari századot alakítottak belőlük és ilyen feladatkörben kaptak kiképzést és munkát). Látható, hogy a munkabeosztás azonos volt az EÖM munkafadataival, ami nem is csoda, hiszen az első közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat az EÖM szervezte meg!⁹⁵ (Sőt, a zamárdi mocsárlecsapolást a helyi főjegyző közbenjárására Szinay Béla már 1937-ben tervbe vette.⁹⁶) Az EÖM gyakorlatához hasonlóan a fiatalok lelkesítő dalokat énekelve vonultak be a táborokba.⁹⁷ A zamárdi táborban a következő nótát énekelték: *„Csengjen a dal az ajkadon, lelked dala / Munkára lelkesítsen minden szava! / Csak az a nemzet lesz tetteiben hős / Melynek minden fia bátor, erős!”*⁹⁸

Amint egy korabeli újságcikk megjegyzi, fiatalságnak ez *„különös örömet”* kell hogy jelentsen, mert azzal a tudattal hagyják el a táborokat, hogy ők is ugyanolyan nemzetvédő munkát végeznek, mint a katonák.⁹⁹ Az EÖM és a közérdekű munkaszolgálat közötti összefüggéseket jelezte az is, hogy a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj újságjának, a *Tábori Élet*-nek az egykori Turul-munkaszolgálat vezetője, Tarnói Kostyál lett a főszerkesztője, nyilvánvalóan azért, hogy négy évre visszatekintő tapasztalatait a honvédség használni tudja.¹⁰⁰ A szigetvári IV. tábori zászlóalj lapjának, a *Tábori Újság*nak pedig az EÖM jelmondata (*„Munkaszolgálat-Országépítés”*) lett a jelszava. ami nem is csoda, hiszen a közérdekű munkaszolgálatot a honvédelmi tárca valóban az EÖM tulajdonképpeni meghosszabbításaként, kötelező jellegű változataként értelmezte. Haidekker János hadnagy a *Tábori Újság* hasábjain megfogalmazott gondolatai mindezt jól érzékeltetik: *„Tanulunk és dolgozunk, mert ép lélek csak ép testen lehet. Kedvvel is csinálják a fiatal emberek ezt az egyébként igen nehéz fizikai munkát, ami annál inkább bámulatos, mert hiszen ők katonai szolgálatra alkalmatlanoknak minősültek, tehát valami testi fogyatékoságuk, betegségük van. De hát nem azért szülte őket magyar anya, hogy megijedjenek a koránkeléstől, vagy csákányos, lapátos földmunkától. [...] Jó kezekben van a munkaszolgálat, jó munkát végeznek a fiúk, amely munkának ők is hasznát veszik majd, mert szigorú katonai rendben végzett munka jótékonyan fog hatni lelkületükre és testi fejlődésükre egyaránt.”*¹⁰¹ Az országépítés-metaphora, illetve az EÖM-jelmondat használata a kötelező rendszerű *„muszos”* egységéknél egyébként még 1940-ben is közkedveltnek számított. A técsői központú V. zászlóalj *Tábori Újság* című, írógéppel sokszorosított periodikájában 1940 tavaszán az egyik tiszt a következőképpen fogalmazott: *„...és te munkaszolgálatos, ki értéktelen embernek képzelted magad eddig, beláthatod, épp oly hasznos polgára vagy országodnak, mint mások. Beöltöztél, letetted az esküt, fegyelem alatt élsz, egyszóval katona vagy. Hasznos, dolgozó katonája e szegény országnak. Ne gondold, hogy különbség van közted és fegyveres társaid között. Nincs! Egyik országot épít, a másik fegyverrel védi hazáját. Melyik fontosabb, senki sem tudja.”*¹⁰² A makói VII. közérdekű zászlóalj ugyancsak azonos című periodikája – amelyet 1939–1940-ben honvédtisztek és munkaszolgálatosok még közösen szerkesztettek és írtak – pedig az EÖM célkitűzéseit ültette át a maga számára: *„És most itt él egymás mellett a falu és a város ifjúsága egy nagy családban. Szolgálunk és dolgozunk különböző képességekkel, de egyforma hűséggel és szolgálatkészséggel. Igyekszünk egymás értékeit meglátni és megbecsülni, hogy visszatérve a polgári életbe, munkásai, katonái lehessünk egy, a mainál harmonikusabb, az összetartozandóság érzetét jobban átérző társadalmi szellem kialakulásának.”*¹⁰³

Tarnói Kostyál László még egy kísérletet tett, hogy a munkaszolgálatban tényezővé válhasson: 1940 júliusában kérelemmel fordult a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelőjéhez, hogy engedélyezze egy közérdekű munkaszolgálatos újság előállítását, s a szerkesztési munkálatokkal őt bízta meg. A HM illetékes osztályai megtárgyalták a kérdést és eleinte támogatással kecsegtették Tarnóit. Ő egyébként a kérelmét azzal indokolta, hogy újságíróként, ráadásul az egyik zászlóalj újságjának szerkesztőjeként s amellettt jogászként dolgozik, hangoztatta továbbá *„elévülhetetlen érdemeit a munkaszolgálat megalakításában”* (ezzel is párhuzamot vonva a Turul és a közérdekű

munkaszolgálat között), s kiemelte, hogy „különösen a vezetők és alárendeltek közötti lelki összhang, egészséges közszellem kialakításával és a munkaszolgálatosok föllelkesítésével nagymértékben mozdítja elő a munkaszolgálat egészséges nevelő hatását és a teljesítőkészség, a munkakedv emelésével a gazdasági eredményességet is fokozza. [...] E lapon keresztül a szellem fegyvereivel a magyar munkaszolgálat ügyét és a honvédelmet kívánom szolgáltni azáltal, hogy a munkaszolgálatosok ezrei, akik önzetlenül dolgoznak a haza javára, ne tekintsék legszentebb kötelességüket rideg kényszernek, hanem ébredjenek az általuk végzett mű népszerűségének tudatára és valóban lelkesedjenek a vezetők is a munkaszolgálatért.” Tarnói hajlandó lett volna 5000 pengő saját tőkét investálni a lapindításba. Tervei szerint a havilap kiadója a KMOF lett volna. A HM elnöksége és a KMOF azonban októberben meggondolta magát, mivel felmerült, hogy a munkaszolgálat a jövőben a honvédségi kötelékből kiszorított zsidók munkavégzésének terepe lesz, s ehhez a sajtóhírverés „jelenlegi viszonyok között [...] nem időszerű”.¹⁰⁴ Az EÖM emiatt egyre inkább igyekezett távolságot tartani a közérdekű (és kisegítő) zsidó munkaszolgálat szervezetétől. Tárczay-Felicides Román, a VKM testnevelési és sportügyi osztályfőnöke 1943. májusi jelentése szerint: „A munkaszolgálat elnevezés az egyetemi ifjak önérzetét sérti, mert munkaszolgálat alatt a zsidó munkaszolgálatot értik. Új elnevezést kell találni [az EÖM helyett], mert ezzel az elnevezéssel tényleg nem működhet eredményesen az egyetemi ifjak önkéntes munkaszolgálat[a], vagy hasonló. A női egyetemi munkaszolgálat ügyében pedig sürgősen össze kell hívni egy értekezletet.”¹⁰⁵ Új elnevezést végül nem kerestek, bizonyára azért sem, mert ekkor az EÖM és a kötelező munkaszolgálat vezetése már merőben új utakon járt.

Nem állítjuk tehát, hogy az 1939-es honvédelmi törvénycikkkel felállított kötelező munkaszolgálatnak, amely 1940 nyaratól, de különösen az ország háborúba történő aktív bekapcsolódásától az ország politikai jobbratolódásának hatására kifejezetten a zsidók ellen irányult, egyenes előzménye lett volna az egyetemi munkaszolgálat, de azt igen, hogy a mintájául szolgált.

A fentiekben ismertetett, a munkaszolgálatot a katonai szolgálatra alkalmatlan keresztény lakosok békés fizikai munkájaként látó katonapolitikai felfogás a kötelező honvédelmi munkaszolgálat tekintetében fokozatosan megváltozott. Ennek első jeleként Werth Henrik vezérkari főnök átirata 1940. április 18-án már egyértelműen zsidóellenes célokat tartalmazott. „A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani.” Ugyancsak kimondta, hogy a zsidókat ott kell a hadseregben felhasználni, ahol a legnagyobb veszteségek várhatóak. Azonkívül leszögezte: „...zsidónak minősülő személy semmiféle katonai kedvezményben nem részesülhet, zsidó nem lehet tartalékos tiszt, altiszt vagy tisztas”. 1940 őszétől a kötelező munkaszolgálatosok élethelyzete véglegesen megváltozott, mivel a honvédelmi tárca felismerte annak lehetőségét, hogy az akkor már törvényekkel is megkülönböztetett zsidó (vagy a jogszabályok szerint annak minősülő) állampolgárok férfi tagjainak munkaerejét a munkaszolgálatban könnyen kiaknázhathatja katonai célokra is. A 18 és 42 év közötti, zsidónak minősülő férfiak katonai rendes honvédségi szolgálat helyett kötelesek voltak honvédségi kisegítő munkaszolgálatra bevonulni. A munkaszolgálatos századoknak három típusa volt: 1. Tábori (vegyes) századok: megbízható zsidók. 2. Különleges munkaszázadok: nemzethűség szempontjából megbízhatatlan zsidók, illetve köztörvényes bűnözők. 3. Nemzetiségi munkaszázadok. A századok száma időszakonként változott (1940-ban 60, később tovább nőtt); az összlétszám 1939 és 1943 között évente 10–20 000 fő körül mozgott, 1944-re pedig 63 000-re növekedett. 1940. július 17-én már 60 különleges (zsidó) munkásszázad létezéséről van adat. A katonai vezetés ezt a számot – rövid idő alatt – 90–100-ra tervezte emelni. Az 1940. augusztusi szabályozás következményeként a munkaképes zsidókat tábori munkásszázadokba, az idősebb és rosszabb egészségügyi állapotban lévőket pedig honi, kisegítő munkaszolgálatos századokba sorozták be három hónapos turnusokra. Egy-egy munkásszázad létszámát 250 főben maximálták. A Vezérkari

Főnökség több tervezetet készített, ezek célja a honvédség hivatalos állományának „radikális zsidótlánítása” volt. Tétélesen rendelkeztek a politikailag megbízhatatlan, a nemzetiségi és az egészségügyi okokból be nem vonulathatónak minősült személyek munkaszolgálatáról is. Magyarország háborúba lépését követően egy sor diszkriminatív jogi intézkedést hoztak, amelyek megnehezítették a munkaszolgálatosok mindennapjait. 1941-ben tíz munkaszolgálatos zászlóalj megszervezését írták elő. A munkaszolgálat intézménye fokozatosan alakult ki: különböző katonai, hadiipari feladatok teljesítésére kiegészítő (zsidó), katonai (nemzetiségi) és különleges (politikai) munkásszázadokat állítottak fel. A munkaszolgálat teljesítésére a hátszágban, a határon túl, hadműveleti területen, de akár az arcvonalban is sor kerülhetett. A behívottakat nemzethűség, megbízhatóság szempontjából is minősítették, elkülönítették. A zsidók hadkötelezettségének törvényi szabályozását 1942 júliusában hirdették ki (1942: XIV. tc.), amelynek értelmében zsidók nem lehettek levették, nem teljesíthettek fegyveres szolgálatot, csak „kiszegítő szolgálatot”, amely „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó”. Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy a kezdeti szakaszhoz viszonyítva a kötelező munkaszolgálat tartalma gyökeresen megváltozott; az EÖM-mel való tartalmi és eszmei kapcsolat véglegesen megszűnt.

A munkaszolgálat történeti rekonstrukciója nemcsak a térben és időben változó, sokszor egymásnak ellentmondó tartalmak és parancsok miatt lehetetlen, hanem azért is, mert a HM KMOF és a HM Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport iratanyagait rejtő épület 1944-ben, Budapest ostromakor bombatalálatot kapott és szinte teljesen megsemmisült. A megmaradt mintegy háromdoboznyi iratanyag nem teszi lehetővé (még szekunder és terciér források bevonásával sem) az alapos feltárást. Vélhetően, de nem bizonyíthatóan, ugyanekkor semmisült meg az 1937-től a HM Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport alá sorolt EÖM 1940 utáni teljes iratállománya is.¹⁰⁶ A honi munkaszolgálat mint gyűjtőfogalom tehát 1935 és 1945 között részben önkéntes, részben kötelező, férfiakra és több időszakában nőkre egyaránt kiterjedő, nemcsak zsidónak minősített állampolgárok számára előírt, népvédelmi, fajvédelmi és/vagy honvédelmi célokat szolgáló ifjúsági és/vagy honvédelmi intézményt takar.

Tanulmányomban nem szólhattam a kérdéskör megannyi vetületéről. Csupán azt próbáltam vázlatosan áttekinteni, hogy miért nem szerencsés egy kalap alá venni a munkaszolgálatok különféle formáit. A történeti és közéleti diskurzusban helyesebbnek látom a munkaszolgálatok fogalom használatát, ezért a különböző formák közötti kisebb-nagyobb, sokszor pedig alapvető eltérésekre kívántam a figyelmet felhívni.

¹ A 2013. január 2. és március 3. között látható, a 70. évforduló apropóján bemutatott *Don – Egy tragédia és annak utóéletei* c. kiállítás kurátora Mink András volt. http://osaarchivum.org/galeria/catalogue/2013/don/hu_index.html (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

² Ungváry, 2013a. A történész szerint a második magyar hadsereg „szenvédéstörténete” toposz általánosságban véve túlzó, a hadsereg veszteségei a történeti kontextust, nemzetközi hadi helyzetet alapul véve erősen túldimenzionáltak, a kifejezés pedig már a szocialista rendszerben, Nemeskürty István könyve és Sára Sándor dokumentumfilm-sorozata révén nyert megalapozást.

³ Uo.

⁴ Csapody, 2013.

⁵ Részletesebben: Rákos–Verő, 2008.

⁶ Csapody, 2013. Később egy interjúban Csapody úgy pontosított, hogy a fogalmat „a Don-kanyartól kezdve” tartja helytállóknak. Lásd: Czene, 2013.

⁷ Az 1945 és 1948 közötti demokratizálódási szakaszban azért megjelent néhány, a leleplezés szándékával, illetve vádiratként íródott visszaemlékezés.

⁸ A rövid, 1945–1947-es részleges demokratikus periódusban ugyanakkor fontos visszaemlékezések jelentek meg nyomtatásban, amelyek azonban nem válhattak meghatározóvá. Köztük figyelemre méltó nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő, 1938–1945* c. memoárja (Körmendy Könyvkiadó, 1947). Lásd Fritz, 2012.

⁹ A kötetet, nyilván óvatosságból, egy kevésbé rangos kiadó jegyezte: Karsai E., 1962. Megjegyzendő, hogy a Karsai Elek vezetésével működött feltáró csoport a zsidó munkaszolgálatnál már néhány évvel korábbi, híressé vált *Vádirat a náciizmus ellen c.*, leleplező szándékkal íródott munkájában is foglalkozott.

¹⁰ Az 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096> (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

¹¹ 1942-től felállítottak néhány olyan, „különleges” jelzővel ellátott századot is, amelyekben politikailag megbízhatatlan személyek, illetve köztörvényes bűnözők voltak.

¹² Az 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. In *1000 év törvényei*. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8187> (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

¹³ Részletesebben lásd: Fehér, 1992: 19–25.

¹⁴ Sebők 2011.

¹⁵ Rákos–Verő, 2008.

¹⁶ Bonhardt, 2005: 252–255.

¹⁷ A balassagyarmati gettó több mint 2000 lakója közül a honvédelmi szervek hozzávetőleg háromszáz 16 és 48 év közötti férfit emeltek ki. Kádár–Vági, 2013: 225.

¹⁸ Hennyey, 1992.

¹⁹ Braham, 1977.

²⁰ Mivel Braham a holokausztot nagy részben a keresztény antijudaizmusból és főként a 19. századi eredetű politikai antiszemitizmusból eredezteti, a munkaszolgálat gyökereit is – részben – ebben találta meg. Lásd: Braham, 1986.

²¹ Ez a – különben igen gyakori – hatalomcentrikus megközelítés Gyáni Gábor jogos észrevétele szerint azt jelenti, hogy „nem szólalnak meg művében az áldozatok üldöztetésük históriájáról beszélve, közvetlenül nem járulnak tehát hozzá saját kis egyéni történeteikkel a nagy történet elmondásához”. Gyáni, 2008: 21.

²² Braham, 1981. Magyar nyelven: Braham, 1991. Újabb, bővített kiadása: Braham, 1994. Magyar nyelven: Braham, 1997.

²³ Braham, 1995. Magyar nyelven: Braham, 1996.

²⁴ Ez köszön vissza például egyik összefoglaló tanulmánya címében is: Szita, 1992. Vö. pl. Deák, 1995: 9–13.

²⁵ Szita, 1983; 1990; 1991.

²⁶ A munkaszolgálat fogalomkörébe nem vonható be a Honvédelmi Minisztérium által felállított női önkéntes honvédelmi munkaszervezet, amelyet az 1940. évi ME sz. rendelet hozott létre, s amelynek élére országos felügyelői állást rendszeresítettek. A szervezet az Országos Honvédelmi Tanács, 1941 decemberétől a XI. csapatfőnökség alá lett rendelve/utalva. HIL Vezérkari Főnökség. 1940. hdm. csf. 327/el. és HIL Vezérkari Főnökség. 1942. hdm. csf. 1/el. és HIL Vezérkari Főnökség. 1942. 1. oszt. 5638/el. 1–16.

²⁷ Braham, 1997: 348–349. és 1322.

²⁸ Elek, 2001; HE.

²⁹ A kérdéssel elsőként Karsai László foglalkozott: 1991a; 1991b. Nyomdokain Bársony János, Szita Szabolcs és Varga Ágota haladt.

³⁰ Szita, 2000: 92.

³¹ Szita, 1992; 2004.

³² Csapody terjedelmes monográfiája (Csapody, 2011) egyúttal a kérdéskör teljes forrás- és szakirodalmi jegyzékét is megáiban foglalja.

³³ Gyáni, 2008.

³⁴ Huhák, 2013.

³⁵ Dán, 2011.

³⁶ A holokauszt Magyarországon.

³⁷ Stark, 1995: 76.; 2007: 6–18.

³⁸ Kis–Szabó, 2004: 887.

³⁹ Bonhardt, 2005: 250.

⁴⁰ Tóth, 1985: 41–42.

⁴¹ Dán, 2011: 314–315.

⁴² Elsősorban lásd: Szécsényi, 2011a: 53–72.; 2011b: 149–165.

⁴³ Müller-Brandenburg, 1938: 62–66.

⁴⁴ Müller-Brandenburg, 1938.

⁴⁵ Holland, 1939.

⁴⁶ Uo. 242–267.

⁴⁷ Uo. 279–287.

⁴⁸ A FAD működéséhez ajánljuk az alábbi összefoglaló műveket: Dudek, 1988; Benz, 1968: 317–346.; Heyck, 2003: 221–236.

⁴⁹ Patel, 2011: 239–242.

⁵⁰ Uo. 64.

⁵¹ Uo. 64–94.

⁵² Felépítése, működése története vonatkozásában elsősorban az alábbi, erős forráskritikával kezelendő nemzetiszocialista összefoglaló művek ajánlhatóak Zypries, 1938; 1940; Marawske-Birkner, 1942.

⁵³ Götz, 2001; Götz–Patel, 2006: 57–73.; Patel, 2003: 97–112.

⁵⁴ Hilscher, 1933; Kovács, 1937a: 320–328.; 1937b: 134–142.; Simonné, 1937: 1–12.

⁵⁵ Szécsényi, 2013: 65–100.

⁵⁶ Szécsényi, 2014.

⁵⁷ MNL OL K-636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei, 1932–1936. Tarnói Kostyál László és Végváry József fővezér levele a VKM-nek, 1936. május 15. 13.

⁵⁸ Bartha Ákos, 2013.

⁵⁹ Lásd a 42. számú jegyzetet!

⁶⁰ Tharnói, 1939: 32–33.

⁶¹ KN, 1938: 604–605.

⁶² MNL OL K-429, Kozma Miklós iratai, Mikrofilm-dobozszám: 3933. 132.

⁶³ HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269. 1–2.

⁶⁴ *Dunántúli Hírlap*, 1938: 5.

⁶⁵ HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269., 3–10.

⁶⁶ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939: 7.

⁶⁷ *Zalai Hírlap*, 1938: 1.

⁶⁸ *Zalai Közlöny*, 1938: 2.

⁶⁹ Az intézményt a továbbiakban kötelező munkaszolgálatnak vagy kiegészítő munkaszolgálatnak nevezzük.

⁷⁰ A parlamenti bizottság eredetileg – ezúttal is német intenció nyomán – a nőket is kötelező munkaszolgálatra vette volna igénybe, de ettől végül eltekintettek. Csicsery-Rónai István bizottsági elnök 691. számú jelentése szerint: „*A szabályozás mikéntjének meghatározásánál az együttes bizottság azt tartotta szem előtt, hogy a nők közérdekű munkaszolgálatának elsőrendű célja a nemzet egyes rétegeinek egymáshoz közelebb hozása és a falusi lakosság kultúrájának a magasabb képzettségű rétegekkel való közvetlen érintkezés révén emelése – ennél fogva csak az e feladatok ellátására alkalmas magasabb iskolai végzettséggel rendelkező s tizenhatodik életévüket már betöltött nőknek (a családvédelmi szempontokra való tekintettel természetesen csak a hajadonoknak) – közérdekű munkaszolgálatra való felvételét találta megengedhetőnek.*” A bizottsági elképzelés eredetileg ráadásul a férfiak munkaszolgálatát sem csak 21–24 éves korban és egy ízben akarta igénybe venni, hanem ezt kitágította volna. MNL OL K2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai. 563. csomó, 123. A honvédelemről.

⁷¹ A Honvédelmi Minisztériumban egyébként 1939 elejétől létesült Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport, amely a katonai irányítás alatt álló közérdekű munkaszolgálat és egyéb munkasalakulatok ügyeit intézte és irányította. Ennek vezetője a KMOF volt. A csoport osztályokból állt (a HM 41–48. osztályai). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt, hogy megszervezze és ellássa a katonai (közérdekű, kiegészítő, különleges) munkasalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését. (A szerző köszöni Számvéber Norbertnek és Bonhardt Attilának az információt.) A KMOF-nek is beleszólása volt az egyetemi és főiskolai diákegyesületek 1939 óta tervezett átszervezésébe. Intencióját, miszerint „*a leventeintézmény keretében kellene a főiskolai ifjúságot bizonyos önálló szervezettel felruházni*”, szeptemberben már a HM elnöki osztálya is a magáévá tette. A HM és a VKM azonban ezt a tervet elvetette. HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1941. augusztus 30., 1941. szeptember 20.

⁷² A KMOF posztját Fábry Dániel 1940. február 29-én átadta Stemmer László ezredesnek. HIL Vezérkari Főnökség, 1939. 3387/Eln. A KMOF. ügykör átadásáról, illetve átvételéről szóló jegyzőkönyv, 1940. február 19.

⁷³ *Bajtárs*, 1938: 4.

⁷⁴ Bereznai és mások (szerk.), 1940: 12.

⁷⁵ Fábry, 1938: 1–22. E programfüzetben a kötelező munkaszolgálat öt funkcióját jelölte meg, amely részben ugyancsak egyezett az önkéntes rendszerekkel: nemzetvédelmi, erkölcsi nevelési, közegészségügyi, gazdasági, szociális és katonai funkciók.

- ⁷⁶ Szinay, 1939: 26.
- ⁷⁷ Uo. 1–42.
- ⁷⁸ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939, 5–17.
- ⁷⁹ KN, 1939: 372–377.
- ⁸⁰ Uo. 278–280.
- ⁸¹ FN, 1939: 41–81.
- ⁸² MNL OL K-636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentései, 1939, 10.
- ⁸³ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 3415/el. 519–522., 277/1237–1256. mikrofilm, Munkaszolgálat szabályozása [o. n.].
- ⁸⁴ HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 21488/el. 1–4. 277. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról; HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 3959/el. 1–18. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról [o. n.].
- ⁸⁵ 5070/1839. HM. sz. rendelete a közérdekű munkaszolgálat szabályozása tárgyában (1939. május 12.). E rendeletet és a megelőző tervezetet és a minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét idézi: Karsai E., 1962: 64–71.
- ⁸⁶ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4038/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4. és HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4003/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4.; HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4070/el., 277/1305–1328. mikrofilm. 1–5. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában; HM Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4109/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában. 1–5.
- ⁸⁷ Tharnói, 1939: 1–64.
- ⁸⁸ Bereznai és mások (szerk.), 1940: 112, 116–117.
- ⁸⁹ A felsőoktatási intézményeknek pedig ettől fogva minden év augusztus második felében értesíteniük kellett a HM utasításaiban évről évre megszabott korosztályok munkaszolgálat alá eső tagjait a bevonulási kötelezettségükről (1939-ben az 1919-ben születetteket, 1944-ben az 1923-ben születetteket). A behívók listája a legtöbb egyetemi levéltárban hiányzik, töredékes. Legteljesebben itt található meg: PPTE HK KL Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 66–67. doboz.
- ⁹⁰ 1940. évi 6.570. ME sz. rendelete a nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezésével kapcsolatos végrehajtási rendelkezések megállapításáról (1940. 12. 15.). MRT 1940. III. k., 3303–3311.; A nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete tárgyában kibocsátott 1940. évi 1.080. ME sz. rendelet. MRT. 1940. I. k., 36–38.
- ⁹¹ *Magyar Újság*, 1939: 2.
- ⁹² HIL Vezérkari Főnökség 1939, 4148/Eln. 32 487/Eln. 10., 4. Közérdekű munkaszolgálatra való behívás.
- ⁹³ HIL Vezérkari Főnökség, 1939, 4167/Eln., 95 045. sz., 1. Közérdekű munkaszolgálat megindulása.
- ⁹⁴ A 300 holdas zamárdi nádas lecsapolását a minisztertanács engedélyezte. A Fábry Dániellel kötött szerződés értelmében a község ennek fejében köteles gondoskodni az itt dolgozó ötszáz kiségitő „muszos” elhelyezéséről és ételmezéséről. A Cserkészszövetségtől kapott községi sátrakat és eszközöket használták, a táborhelyre pedig a tihanyi apátság biztosított területet szántódi birtokán. *Balatoni Kurír*, 1939; *Somogyi Újság*, 1939. 1.
- ⁹⁵ HIL A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 1939. működése. Jelentés. HM 1940 eln. oszt. I. tétel, 49343., 90–124.
- ⁹⁶ *Balatoni Kurír*, 1937: 6.
- ⁹⁷ A vidámnak ható, de legalábbis ekkor még semmi esetre sem nehéz vagy megalázó jellegű munkát leginkább a fotók érzékeltetik: az egyik képen Fábry Dániel látható, a „muszosok” pedig szürke ruhában, „M” gallérmegjelöléssel, lapáttal a kezükben vidáman dolgoznak, illetve fürdenek, pihennek. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1939: 4–5.; *Nemzeti Újság*, 1939: 4–5.; *Vitézek Lapja*, 1939: 3.
- ⁹⁸ *Balatoni Kurír*, 1939: 3.
- ⁹⁹ *Vásárhelyi Ifjúság*, 1939: 1.; *Balatoni Kurír*, 1941: 3.
- ¹⁰⁰ E kiadvány [OSZK H 62.742] és a többi Tábori Újság csak az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető fel, ott is töredékesen. A következőkben ezért jelzem, éppen melyikre utalok.
- ¹⁰¹ Haidekker, 1939: 1. [OSZK H.20.673.]
- ¹⁰² Beinschrott, 1940: 1. [OSZK H 20.674.]
- ¹⁰³ Schneider, 1939 [o. n.] [OSZK H.20.672.].
- ¹⁰⁴ HIL 1940 eln. oszt. II. tétel, 36531. Munkaszolgálatos folyóirat megindítása, 1–9.
- ¹⁰⁵ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. május 18., 3.
- ¹⁰⁶ Szijj, 1997: 40.

Levéltári források

Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIM)

Vezérkari Főnökség iratai

Elnöki (b.) osztály iratai

Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K-636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai

K-2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai

Holokauszt Emlékközpont (HE)

Gyűjtemény Elek Mária: Női munkaszolgálat 1944–1945
(Leltári szám: 2011.841.7.)
Sebők Lajos: A halál árnyékában
(leltári szám: 2011. 212.1)

Nyomtatásban megjelent források

Felsőház-Napló, 1939

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőház-Napló. IV. kötet. Budapest, Athenaeum.

Képviselőház-Napló, 1938

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Napló. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum.

Képviselőház-Napló, 1939

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXI. kötet. Budapest, Athenaeum.

Sajtó

Bajtárs, 1938

[sz. n.]: Munkatáborok Magyarországon. *Bajtárs*, január 14., 4.

Balatoni Kurír, 1937

[sz. n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, június 9., 6.

Balatoni Kurír, 1939

[sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat a Balatonnál. *Balatoni Kurír*, július 27.

Balatoni Kurír, 1941

[sz. n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, augusztus 7., 3.

Beinschrott, 1940

Beinschrott József: Egy év után...! *Tábori Újság*, 3. sz. 1. (OSZK H.20.674.)

Czene, 2013

A magyar állam kinyilvánította, hogy a ruhát is sajnálja tőlük. Czene Gábor interjúja Csapody Tamással. *Népszabadság*, február 18.
<http://www.tintapatronshop.hu/dvd-tok/42-dvd-tok-szimpla-14-mm.html>

Dunántúli Hírlap, 1938

[sz. n.]: Fokozatosan valósítják meg a kötelező munkaszolgálatot. *Dunántúli Hírlap*, augusztus 7., 5.

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939

[sz. n.]: Szombaton bevonult ötezer munkaszolgálatos. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, július 14., 7.

Függetlenség, 1939

Függetlenség, Képes Melléklet, augusztus 6., 4–5.

Haidekker, 1939

Haidekker János: A legújabb magyar honvédsereg. *Tábori Újság*, 4–5. sz. 1. (OSZK H.20.673.)

Magyar Újság, 1939

„A Közérdekű Önkéntes Munkaszolgálat [sic!] ünnepélyesen megkezdte a munkát.” *Magyar Újság* Képes Melléklete, augusztus 6., 2.

Somogyi Újság, 1939

[sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat Somogyban. *Somogyi Újság*, július 29., 1.

Schneider, 1939

Schneider István: A munkaszolgálat. *Tábori Újság*. (OSZK H.20.672.)

Vásárhelyi Ifjúság, 1939

[sz. n.]: Megkezdődött a kötelező munkaszolgálat. Hetezer fiatalember vonult be a három hónapos munkatáborokba. *Vásárhelyi Ifjúság*, július 17., 1.

Vitézek Lapja, 1939

Vitézek Lapja Képes Híradója, augusztus 11., 3.

Zalai Hírlap, 1938

[sz. n.]: Magyarányú közmunkák valósulnak meg a munkatáborrendszer révén. *Zalai Hírlap*, augusztus 6., 1.

Zalai Közlöny, 1938

[sz. n.]: Magyarányú közmunkákat valósít meg a kormány a munkatáborrendszer révén. *Zalai Közlöny*, augusztus 7., 2.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

A holokauszt Magyarországon. Digitális tananyag tanároknak és diákoknak. A munkaszolgálat létrehozása.
http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=1&chapter=3_2_1&type=content

Csapody, 2013

Csapody Tamás: Mozgó veszthelyek. *Index*, január 22.
<http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/22/mozgo-vesztohelyek/>

Huhák, 2013

Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban. Kiállítás. Rendezte: Huhák Heléna. <http://musz.hdke.hu/>

Ungváry, 2013a

Ungváry Krisztián: Mítoszok a Don-kanyarról. *Index*, január 17.
http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarrol/

Ungváry, 2013b

Ungváry Krisztián: A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó veszthelynek nevezni. *Index*, január 23.
http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo-vesztohelynek_nevezni/

Hivatkozott irodalom

Bartha, 2013

Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai.* /Nemzet, egyház, művelődés, 8./ Sárospatak, Hernád Kiadó.

Benz, 1968

Wolfgang Benz: Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 4. 317–346.

Bonhardt, 2005

Bonhardt Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In ...és újfent hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza), 1939–1945. Szerkesztette: Ravasz István. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Braham, 1977

Randolph L. Braham: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*. Boulder, East European Quarterly, 1977. (Distributed by Columbia University Press, New York, N.Y.)

Braham, 1981

Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. I–II. New York, Columbia University Press.

Braham, 1986

Randolph L. Braham: *The Origins of the Holocaust: Christian Antisemitism*. Ed. Randolph L. Braham. New York, Boulder. (Social Science Monographs. Inst. for Holocaust Studies of the City Univ. of New York.)

Braham, 1991

Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. I–II. Budapest–Wilmington, Gondolat – Blackburn International Incorporation.

Braham, 1994

Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. I–II. New York, Columbia University Press.

Braham, 1995

The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences. Ed. Randolph L. Braham. New York, Rosenthal Institute for Holocaust Studies.

Braham (szerk.), 1996

A magyarországi háborús munkaszolgálat: túlélők visszaemlékezései. Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, TEDISZ – Szent Pál Akadémia.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I–II. Budapest, Belvárosi.

Csapody, 2011

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest, Vince.

Dán, 2011

Dán János: *A Magyar Királyi Tábortábori Posta a II. világháborúban 1938–1948*. Budapest, magánkiadás.

Deák, 1995

Deák József: Munkaszolgálat, 1941–1945. *História*, 2. sz. 9–13.

-
- Dudek, 1988
Peter Dudek: *Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935*. Opladen, Leske&Budrich.
- Fábry, 1938
Fábry Dániel: *Munkaszolgálat*. Budapest, k. n.
- Fehér, 1992
Fehér József: A munkaszolgálat jogi története. *Holocaust Füzetek*, 2. sz.
- Fritz, 2012
Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944. /Diktaturen und Ihre Überwindung im 20. und 21. Jahrhundert, 7./* Göttingen, Wallstein.
- Götz, 2001
Norbert Götz: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*. Baden-Baden, Nomos.
- Götz–Patel, 2006
Norbert Götz – Kiran Klaus Patel: Facing the Fascist Model. Discourse and the Construction of Labour Service in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s. *Journal of Contemporary History*, 1. 57–73.
- Gyáni, 2008
Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3. sz. 21.
- Hennyey, 1992
Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései*. Budapest, Európa.
- Heyck, 2003
Hartmut Heyck: Labour Services in Weimar Republic and their Ideological Godparents. *Journal of Contemporary History*, April, 221–236.
- Hilscher, 1933
Hilscher Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. Budapest, Sárkány-Nyomda Rt., 1933. (Eredeti megjelenése: *Társadalompolitikai Füzetek*, 1933. II. kötet, 4–6. sz.)
- Holland, 1939
Kenneth Holland: *Youth in European Labor Camps*. Washington, American Council on Education.
- Karsai E., 1962

Karsai Elek (szerk. és bev.): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”
Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. köt.
Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete.

Karsai L., 1991a

Karsai László: Cigány katonai munkaszázadok Magyarországon 1944–1945-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. sz. 157–166.

Karsai L., 1991b

Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon 1919–1944. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi.

Kádár–Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Budapest, Berlin, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa.

Kis–Szabó, 2004

Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter: Munkaszolgálatosok a Donnál. A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig. Forrásközlés. *Hadtörténelmi közlemények*, 3. sz.

Kovács, 1937a

Kovács Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, 1. sz. 320–328.

Kovács, 1937b

Kovács Imre: Magyar munkaszolgálat. *Magyar Szemle*, 2. sz. 134–142.

Marawske-Birkner, 1942

[Lilli] Marawske-Birkner: *Der weibliche Arbeitsdenst*. Leipzig, Verlag Günther Heinig.

Müller-Brandenburg, 1938

Hermann Müller-Brandenburg: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten. Leipzig, der Nationale Aufbau*. H. n., k. n., 62–66.

Bereznai és mások (szerk.), 1940

Munkaszolgálatos kézikönyv. Szerkesztette: Dr. Bereznai Aurél, Fehér Tibor és ifj. Kostyál István közreműködésével. Budapest, Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetkezet.

Patel, 2003

Kiran Klaus Patel: The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal. In *Americanization – Globalization – Education*. Ed. Gerhard Bach – Sabina Bröck – Ulf Schulenberg. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.

Patel, 2005

Kiran Klaus Patel: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*. Washington, Cambridge University Press.

Patel, 2011

Kiran Klaus Patel: The Paradox of Planning. German Agricultural Policy in an European Perspective, 1920s to 1970s. *Past & Present*, August, 239–242.

Rákos–Verő (szerk.), 2008

Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Szerkesztette: Rákos Imre és Verő Gábor. Budapest, Ex Libris.

Simonné, 1937

Simonné Jankovich Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. *Magyar Női Szemle*, június–július, 1–12.

Stark, 1995

Stark Tamás: *Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után 1939–1945*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Stark, 2007

Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról. In *Visszatérés, újrakezdés*. Tudományos emlékülés 2006. november 23. Szerkesztette: Botos János és Kovács Tamás. Budapest, Holocaust Közalapítvány. 6–18.

Szécsényi, 2011a

Szécsényi András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 53–72.

Szécsényi, 2011b

Szécsényi András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. In *Visszatekintés a 19–20. századra*. Főszerkesztő: Erdődy Gábor. Budapest, ELTE BTK. 149–165.

Szécsényi, 2013

Szécsényi András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. *Múltunk*, 1. sz. 65–100.

Szécsényi, 2014

Szécsényi András: A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat kezdetei Magyarországon. 1935–1936. In *Magyar egyetemi és főiskolai egyesületek a 20. században*. Szerkesztette: Ujváry Gábor. Székesfehérvár, KJF. (Megjelenés alatt.)

Szijj (szerk.), 1997

A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Szerkesztette: dr. Szijj Jolán. Budapest, Hadtörténelmi Levéltári kiadványok.

-
- Szinay, 1939
Szinay Béla: *Magyar Nemzeti munkaszolgálat*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda.
- Szita, 1983
Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt*. Sopron, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága.
- Szita, 1990
Szita Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A birodalmi védőállás építése, 1944–1945*. Budapest, ELTE BTK.
- Szita, 1991
Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában, 1944–1945*. Sopron, Metalon Manager Iroda.
- Szita, 1992
Szita Szabolcs: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945). *Holocaust Füzetek*, 2. sz. 26–33.
- Szita, 2000
Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Szerkesztette: Szita Szabolcs. Budapest, k. n.
- Szita, 2004
Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon, 1939–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. sz. 817–858.
- Tharnói, 1939
Tharnói [Kostyál] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul.
- Tóth, 1985
Tóth Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól. *Ifjúsági Szemle*. 2. 41–42.
- Zypries, 1938
Gertrud Zypries: *Der Arbeitsdienst für die Weibliche Jugend*. Berlin, Junker & Dönhaupt.
- Zypries, 1940
Gertrud Schwertfeger-Zypries: *Das ist der weibliche Arbeitsdienst!* Berlin, Junge Generation Verlag.